162

2 ман. 50 гәп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2 (14)

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку—1957

3277

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинҹи бурахылыш

СИГНАЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы — 1957

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)
Икинҹи (14-ҹү) бурахылыш

3277

„Азәрбайҹан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1957

Kitabxana

МҮНДӘРӘЧАТ

	Сәһ.
Б. Садыгов—Шакирдләрин нитгиндә олан ерли шивә хүсусиййәтләринә гаршы нечә мүбаризә апарырам	3
А. Мә'сумзадә—Иншa языларда шакирдләрә план тутмағы өйрәтмәк тәчрүбәсиндән	10
Шәфигә Сәфәрова—V—VII синифләрдә ифадәли гираәт тәчрүбәсиндән	16
М. Һачыев—Чәтин язылa билән сөз вә орфограмларын тәдриси мәсәләсинә даир	22
Ә. Мәммәдов—«Муму» һекайәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	27
Ә. Әфәндизадә вә **Р. Әсәдов**—Морфолокиядан әяни вәсаит нүмунәләри	32

ИБТИДАИ МӘКТӘБ ҮЧҮН ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ:

III синиф үчүн	38
IV синиф үчүн	56
Зийәддин Көйүшов—Азәрбайчан маарифпәрвәрләринин этик көрүшләриндә вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу идеялары һаггында	75
Кулһүсейн Һүсейноғлу—Исте'дадлы совет шаири Микайыл Мүшфиг	89

Редаксия һей'әти: **Ә. Рәчәбов** (редактор), **Ә. Гарабағлы, А. Абдуллаев, Ә. Әфәндизадә, һ. һәсәнов** вә **А. Ахундов.**

Корректору **И. Фәрәчуллаев.**

Чапа имзаланмыш 28/VI-1957-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16} = 3,25$. Чап вәрәги 5,9.
ФГ 13673 Сифариш № 1724 Тираж 5000.

Редаксиянын адреси: Бакы Сталин проспекти, һөкумәт эви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-45.

Бирләшмиш нәшрийят мәтбәәси. Бакы, Сталин проспекти 137.

РЕДАКСИЯДАН

1957-чи илин март айында Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагожи Институту тәрәфиндән XI педагожи мүһазирә кечирилмишдир.

Биз һәмин мәчмуәдә Б. Садыгов, А. Мә'сумзадә вә Ш. Сәфәрованын мә'рузәләрини дәрч эдирик.

БУТА САДЫГОВ
Н. К. Крупская адына Кәдәбәй гәсәбә орта мәктәбинин дил-әдәбийят мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘ ОЛАН ЕРЛИ ШИВӘ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИНӘ ГАРШЫ НЕЧӘ МҮБАРИЗӘ АПАРЫРАМ

Кәдәбәй району шивәләриндә әдәби дилдән тамамилә фәргли олан бир сыра шивә хүсусиййәтләри вардыр. Һәмин шивә хүсусиййәтләри шакирдләрә әдәби дили мүкәммәл өйрәтмәкдә бөйүк манеә көстәрир. Мән бу манеәни арадан галдырмаг үчүн илк нөвбәдә шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләри илә әлагәдар сәһвләри өйрәнмәйи вә бунлары һесаба алмағы лазым көрдүм. Һәмин сәһвләрдән башлыча олараг ашағыдакылары көстәрмәк олар:

1. Фонетик сәһвләр

1. Бә'зи сөзләрдә «ә» әвәзинә «а» ишләдилир; мәс.: мана (мәнә), зайыф (зәиф), зулмат (зүлмәт) вә с.

2. Бә'зи сөзләрдә «а» әвәзинә «ә» ишләдилир; мәс.: дәсмәл (дәсмал), Фәһрәт (Фәрһад), тикән (тикан), Бәһрәм (Бәһрам), Әбузәр (Абузәр) вә с.

3. Саитлә башланан бә'зи сөзләрин әввәлинә «һ» сәси артырылыр; мәс.: һаса (әса), һачар (ачар), һарава (араба), һасанд (асан), һәлвәтдә (әлбәттә) вә с.

4. Бә'зи сөзләрдә «и» әвәзинә «у» ишләдилир; мәс.: дуһар (дивар), суфат (сифәт), шумал (шимал) вә с.

5. Бә'зи сөзләрдә «у» вә «ы» әвәзинә «а»; «ү» вә «и» әвәзинә исә «ә» ишләдилир; мәс.: охумушах (охумушуг), язмышах (язмышыг), көрмүшәх (көрмүшүк), демишәх (демишик), вә с.

2. Морфoложи сәһвләр

Морфоложи сәһвләр бу шивәләрдә ән чох өзүнү феилләрдә габарыг шәкилдә көстәрир:

1. Феилләрдә индики заман шәкилчиләри «сйр», «ойр», «өйр» шәклиндә ишләдилир; мәсәлән, язейрых (язырыг), бахейрых (бахырыг), дуройрух (дуруруг), көрөйрүх (көрүрүк).

2. Сону самитлә битән феилләрдә исә индики заман шәкилчиләри йей (р), йой (р), йөй (р) ишләдилир; мәсәлән, охуйойрум (охуюрам), охуйой (охуюр), динлийейрик (динләйирик), динлийей (динләйир), сөйлүйөйүк (сөйләйирик), сөйлүйөй (сөйләйир)...

3. Индики заманда вә нәгли кечмишдә биринчи вә икинчи шәхсин тәкиндә «а» әвәзинә «ы» вә «у» сәсләри, «ә» әвәзинә исә «и» вә «ү» ишләдилир; мәс.:

1. Яз+ейр+им—язырам.	Бил+ейр+им —билирәм.
Оху+йойр+ум — охуюрам.	Көр+өйр+үм —көрүрәм.
2. Яз+ей+сын—язырсан.	Бил+ей+син —билирсән.
Оху+йой+сун —охуюрсан.	Көр+өй+сүн —көрүрсән.
1. Яз+мыш+ым— язмышам.	Бил+миш+им — билмишәм.
Оху+муш+ум —охумушам.	Көр+мүш+үм — көрмүшәм.
2. Яз+мыш+сын —язмышсан.	Бил+миш+син —билмишсән.
Оху+муш+сун — охумушсан.	Көр+мүш+сүн —көрмүшсән.

3. Лексик сәһвләр

Шакирдләрин һәм язылы, һәм дә шифаһи нитгләриндә фонетик вә морфоложи сәһвләрлә янашы лексик сәһвләрә дә чох тәсадүф олунур. Мәсәлән: **музу**—хәсис, **умсух**—тамаһкар, **һәнәк-һәнәк**—яваш-яваш, **зирчик**—надинч, **мухул**—пахыл, **гәнирсиз** (көзәл)—мисли бәрабәри олмаян (көзәл), **ирсиз**—мә'рифәтсиз, шитлик эдән, **мафрах**—давамсыз, **пәндой**—бачарыгсыз, күт, әлсиз-аягсыз вә с.

Мән шакирдләрин нитгиндә дәрин көк салмыш ерли шивә хүсусиййәтләрини бу чүр групласдырдыгдан сонра шакирдләри бунун тә'сириндән хилас этмәк вә онларын тамамилә әдәби дилдә данышмаларына наил олмаг йоллары үзәриндә хейли

дүшүндүм. Нәһайәт, чари дәрс илинин башланғычында район мүәллимләринин мүшавирәсиндә бу мәсәләнин мүзакирәйә гоюлмасына наил олдум.

Мүшавирәдә илк олараг өзүм чыхыш этдим. Шакирдләрин нитгиндәки ерли шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә апармағын тә'лим-тәрбийә ишиндә чох мүһүм бир мәсәлә олдуғуну сөйләдим вә бир сыра тәклифләр ирәли сүрдүм. Мүшавирәдә иштирак эдән дил-әдәбийят мүәллимләриндән бир чоху чыхыш эдәрәк һәмин мәсәләнин мүзакирә эдилмәсини чох ерли һесаб этди. Онлар өзләринин бу саһәдәки иш тәчрүбәләриндән, гаршыларына чыхан чәтинликләрдән данышдылар.

Бундан сонра, мән бу саһәдә көрәчәйим иши ардычыл вә мүнтәзәм апармаг үчүн ашағыдакы шәкилдә тәхмини бир план тәртиб этдим:

1. Шакирдләрин нитгиндәки ерли шивә хүсусиййәтләри илә әлагәдар сәһвләри һесаба алмаг.
2. Ерли шивә вә әдәби дил һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк.
3. Мәктәбдә шакирдләрин тәләффүзүнә нәзарәт етирилмәсини тәшкил этмәк.
4. Ерли шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә үчүн язы тәсһиһи дәрсләриндән сәмәрәли истифадә этмәк.
5. Шивә хүсусиййәтләри илә әлагәдар сәһвләри шакирдләрин лүғәт дәфтәрчәсиндә хүсуси олараг гейд этдирмәк.
6. Шакирдләри хүсуси чалышмалар үзәриндә ишләтмәк вә хүсусилә грамматик тәһлилдән кениш истифадә этмәк.
7. Хүсуси әяни вәсаитдән—чәдвәлләрдән истифадә этмәк.
8. Шакирдләри мәдәни нитгә йийәләндирмәкдә мүһүм рол ойнаян синифдән харич тәдбирләри кенишләндирмәк: а) охучулар конфрансы кечирмәк; б) әдәби-бәдии кечәләр тәшкил этмәк; в) әдәбийят вә драм дәрнәкләринин ишини даһа да чанландырмаг.
9. Мәктәбдә ваһид нитг режими ярадылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк.

Мән бу тәдбирләрин мәктәб педагожи шурасында мүзакирәсини тәшкил эдәрәк бүтүн фәнн мүәллимләринин нәзәр-диггәтини һәмин мәсәләйә чәлб этдим. Педагожи шура гәрара алды ки, шакирдләрин нитгиндәки ерли шивә хүсусиййәтләринә гаршы ялныз дил-әдәбийят мүәллимләри дейил, бүтүн фәнн мүәллимләри дә мүбаризә апармалыдырлар. Дил-әдәбийят мүәллимләри исә бу ишин тәшкилинә рәһбәрлик этмәлидирләр.

Шакирдләрин нитгиндә олан ерли шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә апармаг үчүн ән биринчи васитә мүәллимин

нүмунәви тәләффүзүдүр. Одур ки, мән мәктәбдә хүсусән дәрс просесиндә өз нитгимә һәмишә диггәтлә янашыр, әдәби дилин ганун вә гайдаларына риайәт этмәйә чалышырам. Мән чалышырам ки, истәр дәрсдә, истәрсә дә дәрсдән кәнар вахтларда шакирдләр мәним нитгимдә һеч бир шивә хүсусиййәти һисс этмәсинләр. Бу чох мүһүм бир мәсәләдир. Экс тәгдирдә ерли шивә сәһвләринә гаршы мүбаризәдә мүсбәт нәтичә әлдә этмәк чох чәтиндир. Мән һәтта она да чалышырам ки, мәним нитгим башга фәнн мүәллимләринә дә нүмунә олсун.

Мән дәрс дедийим һәр бир синифдә (VI—IX) шакирдләрин яш хүсусиййәтинә уйғун олараг, ерли шивә вә әдәби дил һаггында мүәййән мә'лумат верирәм. Онлары баша салырам ки, ерли шивә илә әдәби дил арасында мүәййән фәргләр вардыр.

Ерли шивә мүәййән эразидә (кәнддә, районда, шәһәрдә) яшаян халгын чанлы данышыг тәрзидир. Һәр бир ерли шивә бир чох хүсусиййәтләринә көрә башга шивәләрдән вә әдәби дилдән фәргләнир. Она көрә дә бир районда яшаян адам өз районунун ерли шивәсини билдийи һалда, башга районун ерли шивәсини яхшы баша дүшмүр.

Демәли, ерли шивә һамынын эйни дәрәчәдә баша дүшәчәйи дил дейилдир. Һамынын баша дүшәчәйи дил радио, гәзет, журнал, китаб, үмумиййәтлә, мәтбуат дили— әдәби дилдир. Одур ки, һамынын ваһид бир дилә—әдәби дилә, онун гайда-ганунларына йийәләнмәси чох вачибдир.

Бир дәфә мән бу барәдә сөһбәт апараркән шакирдләрдән бири белә бир суал верди:

— Мүәллим, бүтүн савадлы адамлар һәр ердәми там әдәби дилдә данышмалыдырлар?

Мән она чаваб вердим ки, һәр бир савадлы адам ичтимаи ерләрдә, мәктәбдә, дәрсдә, ичласларда, тәнтәнәли йығынчагларда вә с. һөкмән әдәби дилдә данышмалыдыр.

Беләликлә, мән бу кими сөһбәтләр апармагла әдәби дил вә ерли шивәләр һаггында шакирдләрдә мүәййән тәсәввүр яратмаға чалышырам.

Мән һәм дәрсдә, һәм дә дәрсдән харич мәшғәләләрдә шакирдләрин ишләтдикләри һәр бир сөз вә ифадәнин дүзкүнлүйүнә нәзарәт эдирәм. Чалышырам ки, башга фәнн мүәллимләри дә шакирдләрин нитгинә һәмишә диггәт етирсинләр.

Бу мәгсәдлә, мән башга фәнн мүәллимләринин дәрсләриндә иштирак эдир, шакирдләрин чавабларына мүәллимин нечә янашдығыны өйрәнир вә дәрсдән сонра она бу саһәдә йолдашлыг мәсләһәтләри верирәм.

Мән бүтүн шакирдләримә луғәт дәфтәрчәси дүзәлтдирмишәм. Онлар сәһв яздыглары бүтүн сөзләрин дүзкүн шәклини һәмин дәфтәрә көчүрүрләр. Мән һәр айда ики дәфә онларын бу дәфтәрчәләрини йығыб нәзәрдән кечирир, арада шивә илә әлагәдар сәһвләрә аид сөзләрин алтындан хәтт чәкирәм. Шакирдләр мәним тапшырығым әсасында һәмин сөзләри дүзкүн тәләффүз этмәйи өйрәнир вә бунлара аид чүмләләр гурурлар.

Ерли шивә илә әлагәдар олараг бурахылан сәһвләри шакирдләрә шүурлу сурәтдә баша салмаг үчүн грамматик тәһлилдән (хүсусән язы ишләринин тәсһиһи мәшғәләләриндән) кениш истифадә эдирәм.

Мәсәлән, VIII синифдә апардығым иншада шакирдләрдән бири «ифшелеф», «тәсвирелеф», «көстәрей» кими кобуд сәһвләр бурахмышды (башгаларынын да язысында буна бәнзәр сәһвләр вардыр). Мән бу сөзләри шакирдә язы тахтасында яздырыб морфоложи чәһәтдән тәһлил этдирдим. Нәтичәдә шакирдә мә'лум олду ки, «ифшелеф» сөзү ики көкдән ибарәтдир. Әдәби дилимиздә тәк «элеф» сөзү йохдур. Шакирд өз сәһвини тез дәрк эдәрәк яздығы сәһв сөзләри ашағыдакы шәкилдә тәсһиһ этди: ифшелеф—ифша эдиб; тәсвирелеф—тәсвир эдиб, көстәрей—көстәрир.

Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләри арадан галдырмагда мүхтәлиф чалышмалардан истифадә этмәк чох файдалыдыр. Мән шакирдләрә тәхминән белә чалышмалар верирәм:

1. Өзүнүздән беш чүмлә гурун, орадакы феилләр индики заманда ишләдилсин.

2. Чадана, чума, йүрйән, чаты, дәләмә сөзләринин әдәби дилдә олан гаршылығыны тапын вә бунлары чүмләләрдә ишләдин.

3. Ал, көр, гур... феилләрини индики заман үзрә шәхсләрә көрә дәйишдирин вә с.

Мән апардығым тәсһиһ дәрсләриндә ерли шивә илә әдәби дилин мүгайисәсини верән хүсуси чәдвәлләрдән истифадә эдирәм. Һәмин чәдвәлләр шакирдләрә дүзкүн язы гайдаларыны өйрәтмәкдә мәнә чох көмәк эдир. Ашағыда һәмин чәдвәлләрдән нүмунәләр верилмишдир.

Чəдвəл № 1.

Белə дүздүр.	Белə сəһвдир.
əса	һаса
ачар	һачар
араба	һарава
сабаһ	завах, савах
мəнə	мана
тагəт	тағат
əлбəттə	һəлвəтдə

Чəдвəл № 2.

Белə дүздүр.	Белə сəһвдир.
хəсис	музу
күт, бачарыгсыз	пəндой
надинч	зирчик
пахыл	мухул
мисли бəрабəри олмаян	гəнирсиз
яваш-яваш	һəнəк-һəнəк
һəддиндəн артыг шитлик эдəн	ирсиз
эйни илə	эйзап
тамаһкар	умсух
йəгин	һəлвəт
элə	очиовир
нə əчəб	нөнүз
чиркин	бейрахват

Мəн шакирдлəрин нитгиндə олан ерли шивə хүсусиййəтлəринə гаршы мүбаризəни ялныз дəрс просеси илə məһдудлашдырмырам. Бунун үчүн синифдəн харич тəдбирлəрдəн дə кедырмырам. Бу тəдбирлəрдəн бири дə охучулар конфрансыдыр.

Мəн нитгиндə шивə тə'сири олан шакирдлəри бу конфранса чəлб эдəрəк онларын орада фəал иштиракы үчүн шəраит ярадырам. Əлбəттə, белə шакирдлəрə бирдəн-бирə мə'рузə этмəйи дейил, мə'рузə əтрафында чыхыш этмəйи тапшырырам. Бир мүддəт сонра онлара да мə'рузə мөвзуу верир вə һазырлашмаларына яхындан көмəк эдирəм. Шакирдлəрдə мəдəни нитг вəрдишлəри яратмагда бу тəдбирдəн истифадə чох яхшы нəтичə верир.

Нитгиндə шивə тə'сири гүввəтли олан шакирдлəрə əдəбибəдии кечəлəрдə чыхыш этмəк үчүн шеир əзбəрлəтмəк, онлары əдəбиййат вə драм дəрнəйинə чəлб этмəк чох файдалыдыр.

Бу кими синифдəн харич мəшғəлəлəрдə мəн шакирдлəрин нитгиндəки нөгсанлара хүсуси диггəтлə янашыр вə бурахдыглары сəһвлəри дүзəлдирəм. Онларын нитглəриндə мүшаһидə этдийим ерли шивə хүсусиййəтлəрини нөвбəти дəрнəк мəшғəлəсиндəк ислаһ этмəк үчүн бу барəдə онлара мүəййəн чалышмалар верирəм.

Мəн нитги нөгсанлы олан шакирдлəрə эвдə мүнтəзəм олараг учадан китаб вə гəзет охумағы мəслəһəт көрмүшəм. Тəчрүбə бу тəдбирин дə чох яхшы нəтичə вердийини көстəрди.

Мəн шакирдлəрин нитгиндə олан ерли шивə хүсусиййəтлəринə гаршы мүбаризə апармаг үчүн мəктəбин башга фəнн мүəллимлəри илə бирликдə лазыми тəдбирлəри һəята кечирəрəк бу саһəдə яхшы нəтичəлəр əлдə этмишəм. Бу тəдбирлəрин нəтичəсидир ки, районун гоншу (Арыхдам, Гумлу, Дүзюрд, Дəйə-Гарабулаг) кəндлəриндəки 7 иллик мəктəблəрдəн кəлəн шакирдлəр инди X синифдə өз фикирлəрини һəм язылы, һəм дə шифаһи сурəтдə дүзкүн ифадə эдə билирлəр.

А. МӘ'СУМЗАДӘ
Кировабад шәһәри, I нөмрәли орта мәктәбин мүәллими.

ИНША ЯЗЫЛАРДА ШАКИРДЛӘРӘ ПЛАН ТУТМАҒЫ ӨЙРӘТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Инша язы сәрбәст язы нөвләриндән биридир. Инша язы шакирдләрдә өз фикир вә һиссләрини сәрбәст сурәтдә ифадә этмәк вәрдишини мөһкәмләндирир. Мәһз буна көрә дә шакирдләрдә язылы нитги инкишаф этдирмәк вә онларын ичтимаи фәалиййәтини артырмаг ишиндә инша язылар мүһүм әһәмиййәт кәсб эдир.

15 илдән артыгдыр ки, VIII—X синифләрдә әдәбиййат дәрси дейирәм. Мән белә бир нәтичәйә кәлмишәм ки, орта мәктәбин юхары синифләриндә апарылачаг инша языларын мүвәффәгиййәтли олмасы үчүн V—VII синиф шакирдләрини бу ишә чидди һазырламаг лазымдыр. Суаллара чаваб язмаг, сәрбәст мөвзуда кичик һәчмли инша, ифадә апармаг шакирдләри юхары синифләрдә даһа кениш тәтбиг олунан инша язылара һазырламаг үчүн ән файдалы васитәләрдир. Хүсусилә, VII синифдә методик чәһәтчә дүзкүн гурулмуш планлы ифадә язылар VIII синифдә әдәби мөвзуда апарылачаг инша язылар үчүн бир көрпү, кечид тәшкил эдир. Сүжетли бир кичик һадисәни планлы сурәтдә, өз сөзләрилә ифадә этмәк вәрдишини газанмыш шакирдләр VIII синифдә инша язылары сәрбәст вә чәтинлик чәкмәдән язырлар. Мәһз буна көрә дә V—VII синифләрдә мүәллим сәрбәст мөвзуда инша («Мән 1 Май байрамыны нечә кечирдим», «Мәним истираһәт күнүм» вә и. а.), мүнтәзәм олараг планлы ифадә язылар апармалы, беләликлә дә шакирдләри юхары синифләрдә иншаа һазырламалыдыр. Ачыг демәк лазымдыр ки, VII синфи битириб юхары синифләрә кечән шакирдләрин чоху өз фикирләрини языда мүстәгил вә ардычыл ифадә этмәкдә чәтинлик чәкир. Хүсусилә, VII синфи битирмиш шакирдләрдә өз фикир вә һиссләрини ифадә этмәк, садә вә мүрәккәб формада план тутмаг вәрдишләри зәиф олур. Чүнки V—VII синифләрдә ифадә язылар чох вахт плансыз апарылыр. Ачыг демәк лазымдыр ки, шакирдләрин фикри бүтүнлүклә гаврамаг, ону битмиш һиссәләрә айырмаг, һәр бир һиссәйә башлыг (сәрлөвһә) тапмаг вә буну план шәклинә салмаг, һәмин планын әсасында мүәййән әһвалаты вә я һекайәни өз сөзләрилә ифадә этмәк вәрдишләринә бә'зи мүәллимләр лазыми гәдәр фикир вермирләр. Мәһз буна көрә дә мән VIII—X синифләрдә шакирдләрин мүстәгил план тутмаг ишинә чидди диггәт верирәм. Бу һагда мә'лумат верәркән, шакирдләрин ашағы синифләрдә алдыглары биликләрә дә әсасланырам. Әлбәттә, шакирдләри план тутмаг вәрдишинә бирдән-бирә алышдырмаг вә буна бир-ики язы илә наил олмаг мүмкүн дейилдир. Буна көрә дә план тутмаг үчүн систематик мәшғул олмаг лазымдыр. Мәсәлән, VIII синифдә дәрс илинин әввәлиндә «Короғлу» дастаны үзрә язы апардым. Лакин бу языя шакирдләрин пис һазырлашмалары, VII синифдән зәиф һазырлыға малик олмалары дәрһал өзүнү көстәрди. Языларын тәһлили көстәрди ки, шакирдләрдә план тутмаг, план әсасында фикри сәрбәст ифадә этмәк бачарығы зәифдир. Иншадан әввәл мөвзу әтрафында вердийим үмуми мә'лумат вә сонра мәсәләни асанлашдырмаг үчүн тутулан планын һәр бир маддәси һаггындакы изаһатым да шакирдләрин дүзкүн язмаларына көмәк этмәди. Бунун үчүн дә инша язынын планыны әввәлчәдән шакирдләрлә коллектив сурәтдә синифдә тәртиб этдик. Биз шакирдләрин «Короғлу» дастаны һаггындакы мә'луматдан истифадә эдиб, әсасән Алы кишинин кор олмасы, Рөвшәнин интигамы эпизодлары үзәриндә даяндыг. Шакирдләр мәним көмәйимлә дастанын бу һиссәсини битмиш һиссәләрә бөлдүләр, биз бирликдә бу һиссәләрә башлыг (сәрлөвһә) тапдыг, һәмин башлыглар әсасында ашағыдакы план тәртиб олунду:

1. Һәсән ханын гонағы.
2. Алы кишинин фачиәси.
3. Интигам.

Шакирдләрдән бири һадисәни һәмин план үзрә тәкрар нагыл этди. Сонра исә шакирдләр языя башладылар.

Мән план тутмаг вәрдишини даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн «Мәлик Мәммәд» нағылы әсасында да планлы язы иши апардым. Бурада да һадисәни тамамланмыш һиссәләрә бөлдүк,

һәр һиссәйә башлыг тапдыг, бунун әсасында белә бир план тутдуг:

1. Сиррли ағач.
2. Мәлик Мәммәдин дивлә гаршылашмасы.
3. Ган изи илә.
4. Ералты дүнја.
5. Зүмрүд гушу.
6. Ишыглы дүнјада.
7. Дәрзи шакирд.
8. Интигам.

Мән бунунла кифајәтләнмәдим. Синифдә бир сыра башга эпизодлары да шифаһи сурәтдә һиссәләрә бөлдүк, онлара башлыг вердик вә план дүзәлтдик. Мән дүзәлмиш план әсасында һадисәни өз сөзләрилә гыса, јығчам вә ардычыл олараг сөјләмәйи шакирдләрдән тәләб етдим.

Белә һазырлыгдан сонра мән даһа мүрәккәб мөвзуларда иншә јазылара кечдим. Лакин јазынын мүвәффәгијјәти мүәјјән һазырлыг тәләб едир. Иншаја һазырлыг заманы мән ашағыдакы ҹәһәтләри нәзәрдә тутурам:

1. Мөвзуун сечилмәси.
2. Мөвзу әтрафында материал топламаг.
3. Материалын низама салынмасы.
4. Мөвзу әтрафында мүәллимин изаһаты.
5. Иншә үчүн план тәртиби.

Јалныз бу һазырлыг мәрһәләләриндән сонра шакирдләр тутдуглары план әсасында иншаја башлајыр вә мөвзу әтрафында өз фикирләрини ардычыл олараг инкишаф етдирирләр.

Бә'зән белә һазырлыгдан сонра шакирдләр јенә дә јазыларда мүәјјән чәтинлијә раст кәлирләр; һиссәләр арасында зәиф әлагә јарадырлар вә с. Мәсәлән, «Сирләр хәзинәси» әсәри үзрә апардығымыз јазыја белә бир сәрлөвһә мүәјјәнләшдирдим: «Сирләр хәзинәсиндә зүлмә вә һагсызлыға гаршы е'тираз мотивләри».

Биз синифдә Низаминин «Сирләр хәзинәсиндән», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Султан Сәнҹәр вә гары», «Залым падшаһла заһидин дастаны» һекајәләринин мәзмуну илә, бу һекајәләрин тәһлили вә идеја истигамәти илә таныш олмушдуг. Мөвзу әтрафында гыса вә ајдын изаһат вердим, шакирдләр иншә үчүн план тәртибинә башладылар.

Мән изаһатымы мүәјјән план әсасында гурдуғумдан иншаја аид план тәртибиндә шакирдләрин иши хејли јүнкүлләшди.

Мәним көмәјимлә шакирдләр иншаја белә бир план тәртиб етдиләр:

1. **Кириш.** (Низаминин Азәрбајҹан әдәбијјатында мөвгеи).
2. «Сирләр хәзинәси» әсәри Низаминин илк бөјүк әсәридир.
3. «Әнуширәванла бајгушларын сөһбәти».
4. «Султан Сәнҹәр вә гары һекајәси».
5. «Залым падшаһла заһидин дастаны».
6. Нәтиҹә.

Мән, шакирдләрә изаһ етдим ки, гыса бир киришлә иншаја јазыја башламаг лазымдыр. Бу кириш мөвзуја кечмәк үчүн бир кечид вәзифәсини дашымалыдыр. Кириш гыса, долғун олуб, мөвзу илә бағланмалы вә әлагәләндирилмәлидир. Һәмин киришдә Низаминин дөврүндән, XII әср әдәбијјатындан, бу әдәбијјатда Низаминин мөвгеиндән дә гыса шәкилдә бәһс етмәк олар.

Бу мәсәләни даһа да ајдынлашдырмаг вә конкретләшдирмәк үчүн шакирдләрин гаршысында бир нечә суал да гојдум:

1. Низами нечәнҹи әсрдә јашамышдыр? 2. Бу дөврдә Азәрбајҹанын игтисади вә ичтимаи вәзијјәти нечә иди? 3. Ширваншаһларын әдәбијјата мүнасибәти? 4. Бу дөврүн көркәмли јазычылары? 5. Һәмин шаирләр ичәрисиндә Низаминин мөвгеи.

Бу суаллар әтрафында шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәдән иншаја кириш јаздылар.

Киришдән сонра шакирдләр «Сирләр хәзинәси» әсәри һаггында үмуми мә'лумат верирләр.

Бу һиссәдә шакирдләр «Сирләр хәзинәси» әсәринин 20 һекајәдән ибарәт олдуғуну, һәр бир һекајәдә Низаминин падшаһлара мүраҹиәт едәрәк, онлары һагга, әдаләтә, халгын гејдинә галмаға, веркиләри азалтмаға, хараба кәндләри абад етмәјә чағырдығыны, зүлмә, һакимләрин өзбашыналығына гаршы е'тиразларыны вә с. гејд етмишдиләр.

Иншә јазыларда ән чох вә әсас һиссә «Сирләр хәзинәси», «Бајгушларын сөһбәти», «Зүлмкар падшаһ», «Султан Сәнҹәр вә гары» кими характерик һекајәләрин тәһлилинә һәср олунмушдур. Бу һекајәләр әсасында Низаминин зүлмә, һагсызлыға гаршы чыхмасы, һагг вә әдаләти мүдафиә етмәси үмумиләшдирилмишдир.

Иншада шакирдләрин гаршысында дуран икинҹи әсас чәтинлик нәтиҹә чыхармаг иди.

Шакирдләрин әксәријјәти иншә јазыны јекунлашдырмагда вә нәтиҹә чыхармагда чәтинлик чәкирди. Мән буну нәзәрә ала-

раг нәтичә вуруб фикри екунлашдырмаг һаггында айрыча изаһат ишләри апардым. Изаһат заманы шакирдләрә баша салдым ки, нәтичә иншанын үмуми мәзмуну әсасында гурулмалыдыр.

Иншанын нәтичә һиссәсиндә Низаминин тәблиғ етдийи идеяларын өз дөврүнүн тәләбләри үчүн әһәмиййәти вә прогрессивлийи, мүасир һәят үчүн лазым олмасы вә саир һаггында бәһс етмәләрини шакирдләрә тапшырдым.

Бу иши даһа да айдынлашдырмаг мәгсәдилә шакирдләрә бир сыра көмәкчи суаллар да вердим. Шакирдләр һәмин көмәкчи суалларын васитәсилә тәдричән нәтичә чыхармағы өйрәндиләр. Мәсәлән, шакирд А. Әлиева өз иншасына беләә бир нәтичә язмышды:

«Низами өмрүнүн сон күнләринә гәдәр зүлмә, һагсызлыға, шаһларын өзбашыналығына гаршы мүбаризә апармышдыр. Лакин өлкәмиздә һаким синифләрин зүлмү, истисмары ялныз Совет һакимиййәтинин гәләбәси нәтичәсиндә әбәди оларат мәһв эдилмишдир. Ялныз ингилаб вә онун нәтичәсиндә яранан Совет һакимиййәти мүлкәдар вә капиталистләрин зүлмүнә сон гойду. Букүн халгымыз Совет һакимиййәтинин сайәсиндә азад, хошбәхт вә фираван бир һәят сүрүр. Лакин капиталист өлкәләриндә, Иранда, Түркийәдә бу зүлм вә һагсызлыг букүн дә бүтүн шиддәтилә давам эдир...»

Инша планынын сон маддәси олан нәтичә һиссәсиндә шакирдләр өз үрәк сөзләрини, һисс вә һәйәчанларыны ифадә эдирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр һазырлыг юхары синифләрдә шакирдләрин иншая даһа мәзмунлу нәтичәләр вермәләринә сәбәб олур. Мәсәлән, X синиф шакирди Р. Фәтизадә «Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романында Чәнуби Азәрбайчанда кедән милли азадлыг һәрәкатынын тәсвири» мөвзуунда язды-ғы иншада белә бир нәтичә чыхарыр:

«Шүбһә йохдур ки, сәттар ханлар, шейх мәммәд хиябанилә етирән халг һеч вахт истисмар вә зүлм алтында яшамағы гәбул етмәз. Харичи капиталист, ерли мүлкәдар тәзйигинә дөзүб диз үстә яшамагданса, азадлыг уғрунда аяг үстә өлмәк мин дәфә шәрәфлидир!

Мән әминәм ки, бир вахт кәләчәкдир ки, бу вахт һәр һалда узаг дейил, Чәнуби Азәрбайчан халгы да азад һәят гурачаг, нә һаким галачаг, нә мәһкум!

Араз чайы «бир үрәйи чәллад кими ики ерә бөлмәйәчәк» вә Сәмәд Вурғунун дедийи бу сөзләр еринә етәчәкдир:

О байрам күнүнә инанырам мән,
Араз йол верәчәк үстүндән бизә,
Пионер оғлумун тутуб әлиндән,
Гонаг кәләчәйәм Гоча Тәбризә?»

X «б» синиф шакирди Т. Мәммәдова «С. Вурғун шеирләриндә бейнәлхалг империализмин ифшасы» мөвзуунда яздығы иншая белә бир нәтичә язмышдыр:

«С. Вурғун ше'ри дүня зәһмәткешләрини сүлһә, демократияя, бәшәриййәтин хошбәхт кәләчәйинә, коммунизмә чағырыр. Онун шеирләриндә милйонларын дөйүнән гәлби дуюлур. Бу сәс инсанлары сәадәтә вә хошбәхтлийә чағырыр. Бу сәс дүня империализминин кери гайтармаг истәдийи һүгугсузлуг, аҹлыг, көләлик дүнясына атәш ачыр, империализм дүнясына өлүм һөкмү чыхарыр. Заман кечдикчә, әсрләр, гәринәләр доландыгча Вурғунун ше'ри даһа да гүввәтлә курлаячагдыр».

Юхары синифләрдә бә'зи шакирдләр пландан әлавә иншая эпиграф да верирләр. Бу эпиграф (әлбәттә, мүвәффәгиййәтли сечилдикдә) иншанын әсас идеясыны баша дүшмәк үчүн бир ачар ролуну ойнайыр. Мәсәлән, X синиф шакирди Т. Мәммәдова «Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романы» мөвзуунда яздығы иншая Шейх Мәһәммәд Хиябанинин ашағыдакы сөзләрини эпиграф сечмишдир.

«Эй Азәрбайчан, галх!»

Тәчрүбә көстәрир ки, әсаслы вә мәзмунлу тәртиб олунмуш план бә'зән дә иншанын мүвәффәгиййәтини тә'мин етмир. Әсас мәсәлә һәмин план даирәсиндә иншаны языб баша чатдырмагдыр. Вахты сәмәрәсиз бөлмәйин нәтичәсиндә чох заман шакирдләр тәртиб етдикләри планын ялныз 50—60 фаизини еринә етирмәйә мүвәффәг олурлар. Бә'зән дә нәтичә язмаға, иншаны бир дәфә диггәтлә охумаға, тәсһиһ етмәйә белә вахт тапмырлар. Мәһз буна көрә дә язы заманы шакирдләрин вахтдан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәләринә мән хүсуси нәзарәт етирирәм.

Бундан башга, мән тәсһиһ заманы иншанын план әсасында инкишаф етдирилмәсинә дә хүсуси фикир верирәм.

Мән һәр бир шакирдин инша языеына рә'й дә язырам. Һәмин рә'йдә иншада мүшаһидә етдийим нөгсанлары вә мүвәффәгиййәтли чәһәтләри гейд эдир, лазым кәлдикдә мүәййән көстәришләр дә верирәм. Бә'зән дә бу чүр гейдләрлә кифайәтләнирәм: «Пландан кәнар чыхырсан», «Фикир ардычыллығы позулмушдур», «Плансыз язырсан», «Тутдуғун планла иншанын арасында әлагә йохдур» вә с.

Мәним бүтүн бу сә'йләрим һәдәр кетмир. Орта мәктәби гуртаран шакирдләрим дүзкүн вә саваддлы язы вәрдишләри газанырлар.

ШƏФИГƏ СƏФƏРОВА
Балакəн району, Гуллар кəнд орта мəктəбинин мүəллими.

V—VII СИНИФЛƏРДƏ ИФАДƏЛИ ГИРАƏТ ТƏЧРҮБƏСИНДƏН

Мəктəбдə шакирдлəрə дүзкүн вə рəван данышмағы өйрəтмəк үчүн онлары дүзкүн, шүурлу вə ифадəли гираəтə алышдырмаг лазымдыр. Ифадəли охумағы бачармаг — яхшы даныша билмəк үчүн əн зəрури шəртлəрдəндир. Шакирдлəрдə көзəл бəдии гираəт вəрдишини инкишаф этдирмəк, хүсусилə дил-əдəбийят мүəллимлəринин əн мүһүм вəзифəсидир.

V—VII синифлəрдə бəдии-ифадəли гираəтин дүзкүн вə сəмəрəли тəшкили бөйүк əһəмиййəт кəсб эдир:

1. Бəдии гираəт сəмəрəли əмəк сайəсиндə яраныр. Бəдии гираəт язычы һаггында шакирдлəрə дүзкүн тəсəввүр верə билəр. Məһз буна көрə дə гираəт əсəрин үслубуна, онун нөв вə хүсусиййəтлəринə мүвафиг олмалыдыр.

2. Шакирдлəр бəдии-ифадəли гираəт васитəсилə сөзлəри вə чүмлəлəри ифадəли, Азəрбайчан дилинин аһəнкинə, көзəллийинə мүвафиг тəрздə тəлəффүз этмəйə алышырлар. Йə'ни бəдии гираəтин тəлəб этдийи техники шəртлəри (сəс, тон, тəлəффүз) дəриндəн дəрк эдирлəр. Мүəллимлəр исə онларын гираəтиндə мүшаһидə этдиклəри нөгсанлары арадан галдырыр вə бəдии-ифадəли гираəти бачаран охучулар етишдирирлəр.

3. Бəдии гираəт кениш ичтимаи мəсəлəдир. Һəкимлəр, вəкиллəр, тəрбийəчилəр, тəблиғатчы вə тəшвигатчылар бəдии гираəтə тез-тез мүрачиəт эдирлəр. Буна көрə дə бəдии-ифадəли гираəт вəрдишини шакирдлəрə дəриндəн мəнимсəтмəйə чидди фикир верилмəлидир.

Ифадəли гираəтин сəмəрəли тəшкили үчүн мүəййəн зəмин ибтидаи мəктəбдə һазырланмалыдыр. Һəтта, бурада шакирдлəрə мəнтиги вурғунун ерини билмəк, шеир вə тəмсиллəри роллар үзрə охумаг вə əзбəрлəмəк вəрдиши дə верилмəлидир. Лакин бə'зəн ибтидаи мəктəб мүəллимлəри бу мəсəлə илə чох аз марагланырлар. Məһз буна көрə дə V синфə кечəн шакирдлəрин ифадəли гираəт вəрдишлəри бə'зəн чох зəиф олур.

V синифдə мəн ифадəли гираəтə даһа чох ер верирəм. Үмумиййəтлə, V—VII синифлəрдə бəдии сөз үзəриндə иш үчүн бир нечə саат дəрс айырырам вə һəмин дəрслəрдə ифадəли гираəтə хүсуси диггəт етирирəм. Бунунла янашы олараг, гираəт заманы шакирдлəрин сөзлəри вə ифадəлəри нечə тəлəффүз этмəлəринə диггəт етирир, айры-айры сөзлəрин ерли лəһчə илə тəлəффүз олунмасына гаршы чидди мүбаризə апарырам.

Шакирдлəр əсəрин мəзмунуну нағыл этдикдə, бу вə я дикəр суала чаваб вердикдə, мəн һəр бир сөзə диггəт эдирəм, сəһвлəри ериндə дүзəлтмəйə чалышырам.

Тəлəффүзү дүзкүн олмаян шакирдлəрə əсəри эвдə учадан (сəсли) охумаларыны мəслəһəт көрүрəм.

Мүшаһидəлəр көстəрир ки, бə'зи шакирдлəр сəссиз гираəт заманы чəтин сөзлəри дүзкүн тəлəффүз этмəкдə чəтинлик чəкирлəр. Məһз буна көрə дə белə шакирдлəрин учадан гираəти чох əлверишли олур.

Мəн бəдии-ифадəли гираəти нүмунəви, чанлы вə тə'сирли апарырам вə һəмишə елə эдирəм ки, əсəри биринчи нөвбəдə дүзкүн тəлəффүз этмəкдə чəтинлик чəкəн шакирдлəр охусунлар. Бу иши шифаһи сорғу заманы да давам этдирирəм. Шакирдлəри китаб дили чəрчивəсиндə данышмаға йол вермирəм. Белə ки, дəрсликдə язылыны эйнилə əзбəрлəйəрəк, һеч бир мəнтиги вурғу, мəзмунча уйғунлуг вə аһəнкдарлыг көзлəмəдəн əзбəрлəмəйин мəнфи нəтичə вердийини ери кəлдикдə шакирдлəрə изаһ эдирəм. Һəр дəрсдə шакирдлəрин бу тəлəблəри нечə ичра этдиклəрини йохлайырам. Механики əзбəрчилийə, дүшүнмəдəн охумаға вə я данышмаға имкан вермирəм. Һəтта, радиода яхшы дикторларын, маһир натиглəрин, хүсусəн бəдии сөз усталарынын данышығына гулаг асмағы шакирдлəрə мəслəһəт көрүр вə бунун нəтичəси илə марагланырам.

Тəчрүбə көстəрир ки, ушагларда ифадəли гираəт вə данышыг вəрдишини гүввəтлəндирмəк үчүн мүəллимин өзүнүн дə гираəти нүмунəви олмалыдыр.

Мүəллим ше'рин лазым олан бир сыра мисраларыны əзбəр сөйлəдикдə ифадəли, чанлы вə тə'сирли олдуғу кими, ушаглара даһа чох шеир əзбəрлəмəк нүмунəси верир. Буна көрə дə мəн дəрс дедийим V—VII синифлəрдə кечəчəйим шеирлəри əввəлчəдəн өзүм əзбəр өйрəнирəм. Эвə тапшырыг вердикдəн сонра

3277
M.F. ... Azərbaycan Milli Kitabxanası

Һәмин ше'ри өзүм енә дә бир дәфә әзбәрдән сөйләйирәм. Истәр ше'ри охуяркән, истәрсә дә әзбәр сөйләркән ушаглара аһәнкдарлыг, долғунлуг, йығчамлыг вә сәлислик нүмунәси верирәм. Беләликлә, шакирдләри чанлы ифадәли гираәтә һәвәсләндирир вә онларын нитг инкишафына көмәк едирәм.

Дәрс дедийим V—VII синифләрдә шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләрини даһа да инкишаф етдирмәк үчүн дәрс илинин илк күнүндән мүталиәнин әһәмиййәтини шакирдләрә һәяти мисалларла изаһ едирәм. Тәбии ки, бу ишин сәмәрәли олмасы үчүн мүәййән һазырлыг апарырам. Шакирдләрин үмуми йығынчағыны кечирирәм. Бурада бәдии-ифадәли гираәтин әһәмиййәти һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм. Мә'луматда кечән дәрс илиндә ифадәли гираәти яхшы бачаран шакирдләрин, еләчә дә тәләффүзү дүзкүн олмаян вә гираәт техникасы зәиф инкишаф едән шакирдләрин дә адларыны чәкир вә онларын гаршысында мүәййән тәләбләр гоюрам. Чүнки V синфә кечән шакирдләр бә'зән бәдии гираәт вәрдишинә мүкәммәл саһиб олмурлар. Бу мәгсәдлә дәрс илинин әввәлиндә шакирдләрә евдә сәсли гираәтә даһа чох фикир вермәйи, чәтин сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәйи, мүхтәлиф китаб, гәзет вә мәчмуә охумағы тапшырырам. Бу ишин нәтичәсини гираәт дәрсләриндә, бә'зән дә дәрсдән кәнар вахтларда йохлайыр вә һесаба алырам.

Гираәт дәрсләриндә мүхтәлиф гираәт нөвүндән (фәрди гираәт, роллар үзрә гираәт вә коллектив гираәт) сәмәрәли истифадә етмәйә чалышырам.

Мән дәрс дедийим синифләрдә хүсусилә ифадәли гираәтин ики нөвүндән (фәрди гираәт, роллар үзрә гираәт) даһа чох истифадә едирәм. Фәрди гираәт заманы мән айры-айры шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләрини өйрәнир вә онлара көмәк едирәм.

Роллар үзрә гираәт исә мәктәбдә ән марағлы гираәт нөвү олдуғундан мән буна даһа чох фикир верирәм. Тәмсилләр, диалоглу һекайәләр вә драм әсәрләрини бу йол илә охудурам. Бу нөв гираәт шакирдләрин бәдии гираәт бачарығынын инкишафына көмәк едир.

Ролларла гираәтә башламаздан әввәл, мүәййән һазырлыг апарырам. Кимә нәйи тапшырачағымы мүәййән едирәм. Мәсәлән, VI синифдә Низами Кәнчәвинин «Қәрпич кәсән кишинин дастаны» адлы мәнзум һекайәсини вә Фүзулинин «Шикайәтнамә» әсәрини кечәркән роллар үзрә шакирдләрә охутдурурам. Белә ки, «Қәрпич кәсән кишинин дастаны» адлы мәнзум һекайәни үч шакирдә охутдурурам. Биринчи шакирд Низаминин,

икинчи шакирд гочанын, үчүнчү шакирд чаванын сөзләрини охуйур. Икинчи вә үчүнчү дәфәдә исә мәтни охумағы башга үч шакирдә тапшырырам.

«Шикайәтнамә» әсәринин диалоглу гираәтини исә ики шакирд васитәсилә апарырам. Биринчи шакирд Фүзулинин, икинчи шакирд падшаһ мә'мурунун сөзләрини охуйур. Беләликлә, о бири шакирдләр диггәтлә гулаг асырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, бу нөв гираәт шакирдләрин ифадәли оху техникасыны инкишаф етдирир вә онлары роллар үзрә гираәт вәрдишинә алышдырыр.

Драм әсәринин гираәтинә башламадан габаг, һәмин әсәрдә олан образлар һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верирәм, сонра онлар евдә әсәр үзәриндә һазырлашырлар. Бундан сонра исә синифдә гираәтә башлайырам. Роллары бөләркән кимә һансы образын сөзләрини охумаг лазым олдуғуну әввәлчәдән мүәййәнләшдирирәм.

Шакирдләрин сәс, тәләффүз вә ифадә габилиййәтләрини белә үсулларла инкишаф етдирмәйә чалышырам. Ифадәли гираәт васитәсилә шакирдләрин декламасия сөйләмәк вәрдишини инкишаф етдирмәк үчүн бә'зи һалларда коллектив гираәтдән дә истифадә едирәм. С. Вурғунун, С. Рүстәмин вә башга шаирләрин әсәрләрини дә синифдә бу йолла шакирдләрә охутдурурам. V синифдә С. Вурғунун «Партиямыздыр» ше'ринин коллектив гираәтини белә тәшкил едирәм. Һәр бәндин илк үч мисраыны бир шакирд, дөрдүнчү мисраыны исә башга шакирдләр хорла охуйурлар.

VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поэмасындан верилән парчаларын коллектив гираәтини белә апарырам: «Минкәчевир гәһрәманы» парчасынын илк 16 мисраыны бир шакирдә, 22 мисраыны икинчи шакирдә, 17 мисраыны исә үчүнчү шакирдә охутдурурам. Ашағыдакы парчанын исә хорла охунмасыны тәшкил едирәм:

«Семент верин!
Бетон төкүн!
Пачырмайын Қуру көздән»
«Гаялары сөкүн! Сөкүн!
Семент верин, бетон төкүн!»

Бу парчанын йүксәк бир авазла охунмасына фикир верирәм. Она көрә ки, ше'рин үмуми мәзмуну, гурулушу вә аһәнки, тәсвир олунан халг тәнтәнәси буну тәләб едир. Демәк, шакирдләрә ифадәли охумағы өйрәтмәк үчүн онлары сәсдән дүзкүн истифадә етмәйә алышдырырам, ше'ри сүр'әт, аваз вә фасилә илә

охумағы өјрәдирәм вә бунларын һамысыны исә мәтнин мәзмунуну баша дүшмәјә јөнәлдирәм.

Ифадәли гираәт үчүн мүһүм чәһәтләрдән бири дә вәзн, гафијә, рәдиф, мәнтиги вурғу үзәриндә апарылан ишләрдир. Гасым бәј Закирин «Дурналар» ше'рини кечәркән рәдиф вә гафијәни шакирдләрә ајдын изаһ едирәм:

Бир саат һавада ганад сахлајын,
гафијә рәдиф
Рәһм един дидәмдә јаша, дурналар!
Ганадланыб, һансы ердән кәлирсиз
гафијә рәдиф
Гаггылдаша-гаггылдаша, дурналар?

Бурада «дурналар» рәдифинин хүсуси вурғу илә дејилмәсини мүәјјәнләшдирирәм вә гафијә илә рәдиф олан сөзләри изаһ едирәм. Дәрсин изаһында ашағыдакылара наил олмаға чалышырам:

1. «Дурналар» ше'рини ифадәли охумағы өјрәнмәк.
2. Рәдифли мисраларда гафијәләри мүәјјәнләшдирмәк.
3. Ше'рин идејасыны вә мәзмунуну баша дүшмәк.

Бәдии гираәт дәрсиндә ән чәтин чәһәтләрдән бири дә әруз вәзниндә јазылмыш шеирләрин шакирдләр тәрәфиндән пис охунмасыдыр. Чох вахт әрузла јазылмыш шеирләри охудугда ше'рин вәзни вә аһәнки позулур, вәзнләр арасында гарышыглыг олур, ше'рин мәзмуну баша дүшүлмүр.

Буна көрә дә V—VII синифләрдә әрузла јазылмыш шеирләри кечәркән узун вә гыса һечаларын фәргини изаһ етмәк үчүн чохлу тәмрин апарырам вә шакирдләрә јахшы гираәт нүмунәси көстәрирәм.

Әруз вәзнини С. Әзим Ширванинин «Оғлума нәсиһәт» ше'ри үзәриндә изаһ едирәм:

Сәнә һәр кимсә елм едәр тә'лим,
Она вачибдир ејләмәк тә'зим.
Һарда көрдүн она салам ејлә,
Баш әјиб гул тәк еһтирам ејлә!

Бурада шакирдләри баша салырам ки, икинчи бејтдәки «салам», «еһтирам» сөзләрини һеча вәзниндәки кими гыса тәләффүз етсәк, ше'рин аһәнки позулар. Буна көрә дә бу сөзләрдәки «лам», «рам» һечаларыны узадыб охумаг лазымдыр.

Сонра шакирдләри баша салырам ки, әруз вәзниндә, мәсәлән, биринчи мисрадакы сөзләрин биринчи һечасы гыса, икинчи һечасы исә узун, о бири мисраларын да белә олмасы вачибдир. Буна көрә дә әруз вәзнинин бу әсас үзрә гурулмуш һазыр галыблары вардыр ки, бунларын һәр биринә бәһр дејилир. Сонра С. Вурғун, С. Рүстәм вә башгаларынын да әруз вәзниндә шеир јаздыгларыны шакирдләрә дејирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, ифадәли гираәт үчүн әввәлчә нәзм үзәриндә тәмринләр апармаг чох фајдалыдыр. Нәзмдә мүәјјән вәрдиш өјрәндикдән сонра нәсрлә јазылмыш әсәрләри ифадәли охумаг ишинә кечмәк асан олур. Чүнки нәзмдә чидди бир низам вардыр. Јә'ни нәзмдә гафијәләр, бөлкүләр, мисралар вә бәндләр мүәјјән бир гануна табе олур. Мәһз буна көрә дә шакирдләрин нәзм әсәрләрини ифадәли охумаларына хүсуси фикир верирәм.

V—VII синифләрдә ифадәли гираәтин дүзкүн вә мараглы тәшкили шакирдләрдә сәлис гираәт вәрдишини инкишаф етдирир, VIII—X синифләрдә әдәбијјатымызын әсасларыны өјрәнмәјә имкан верир.

Шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы үчүн көрдүјүм бүтүн тәдбирләр вә истифадә етдијим үсуллар ишимә мүсбәт тә'сир көстәрир. Бунун нәтичәсиндә дә шакирдләрдә бәдии әдәбијјата олан мараг вә һәвәс даһа да артыр, онларда нәчиб инсани һиссләр тәрбијә едилир.

М. ҺАЧЫЕВ
Педагожи элмләри намизәди.

ЧӘТИН ЯЗЫЛА БИЛӘН СӨЗ ВӘ ОРФОГРАМЛАРЫН ТӘДРИСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Мәктәбләримиздә дил вә әдәбийят фәнләринин тәдриси гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири дә шакирдләрә там савадлы язмаг бачарығы вермәкдән ибарәтдир. «Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәдрис програмлары вә режими һаггында» ҮИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында көстәрилир:

«Ана дили програмы һәгигәтән мүнтәзәм вә даирәси дүзкүн чызылмыш биликләрин мәнимсәнилмәсини вә һабелә дүзкүн оху, язы вә шифаһи нитгдән мөһкәм вәрдишләр әлдә эдилмәсини тә'мин этмәли вә истәр синифдә, истәрсә дә эвдә шакирдләрин дәрс иши тәчрүбәсинә тәкбашына язы ишләри, сәрфи тәһлил вә саир шейләр дахил этмәлидир».

Шакирдләрин язы савадыны артырмаг мәгсәдилә онлара бир сыра чалышмалар верилир. Бу чалышмаларын нәтичәсиндә шакирдләр мүәййән вәрдишләр алырлар. Белә вәрдишләрдән бири дә чәтин языла билән сөз вә орфограмлара аиддир. Чәтин языла билән сөз вә орфограмларын өйрәдилмәси просесиндә газанылан вәрдишләр шакирдләрин дүзкүн вә савадлы язмаларында бөйүк рол ойнайыр.

Чох заман мүәллимләр шикайәтләнирләр ки, бөйүк зәһмәт нәтичәсиндә өйрәтдикләри бу вә я дикәр гайдалары шакирдләр хатырларындан тез чыхарырлар. Әлбәттә, бу доғрудур вә шакирдләрин языларында бурахылан бир сыра сәһвләр мәһз бунун нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Лакин бунун тәгсири шакирдләрдә дейилдир. Бунун сәбәби орфограм вә бә'зи сөзләрин язылышындакы чәтинлик, һәмчинин һәмин орфограмлары эһатә эдән грамматик гайдаларын языда тәтбиг эдилмәсинин һәлә вәрдиш шәклинә дүшмәмәсидир. Одур ки, дил мүәллимләри

тәдрис просесиндә ишин бу чәһәтинә, йә'ни чәтин языла билән сөзләрин вә орфограмларын язылмасында кифайәт гәдәр вәрдишин ярадылмасына хүсуси фикир вермәлидирләр.

Чәтин орфограмларын язылышы дил мүәллимләринин апардыглары дикәр ишләрлә, хүсусилә шакирдләрин лүғәт ишләри вә с. мәшғәләләрлә дә әлагәләндирилмәлидир. Бурада, ялныз дил вә әдәбийят дәрсләриндә ортая чыхан чәтин сөзләр үзәриндә даянмаг кифайәт дейилдир. Даһа яхшы олар ки, дил мүәллими дикәр фәнн мүәллимләрилә дә (риязийят, физика, кимя, тарих, чоғрафия вә с.) әлагә сахласын вә шакирдләрә яздырдығы мәтнләрдә һәмин фәнләрдә өйрәдилмиш сөз вә истилаһлардан да истифадә этсин. Чәтин языла билән сөз вә орфограмлара аид ашағыдакы мисаллары көстәрмәк олар:

Белә язылмалыдыр.	Сәһвдир
Мән дә кәлирәм	Мәндә кәлирәм
Китаб мәндә дейил	Китаб мән дә дейил
Надир эвләринәдәк йүйүрдү	Надир эвләринә дәк йүйүрдү
фе'лин	**феилин**
синфә	**синифә**
ингилаби мүбаризә	ингилабы мүбаризә
чүрбәчүр	**чүр бә чүр**
көмкөй	**көм-көй**
Совет Иттифагы Гәһрәманы	Совет Иттифагы Гәһраманы вә с.

Үмумиййәтлә, чәтин языла сөзләрә мисал:

автомобил	галстук	иллюзионист
аптек	грип	иртича
аһәнк	даир	комбайн
багаж	дарваза	коммунист
бригадир	дә'вәт	конвейер
бүллетен	дилхош	коридор
бүро	дуэл	магазин
вагон	әдәбийят	масштаб
вагзал	әскәр	мәһз
вә'д	ә'ян	мәдәниййәт
вәзн	жүри	мә'нәвийят
галибиййәт	ингилаб	

мәнфәәт	сигнал	фәндкирлик
мә'рифәт	ситат	фойе
миллион	сосялист	фонетик
морфоложия	суб'ект	һәйәт
мотосикл	сәрһәдд	һәят
наилиййәт	сүбут	шеир
об'ект	сүтун	шоссе
параграф	теннис	шүар
парашүт	тәрәгги	экспонат
пианино	тә'риф	экскаватор
пионер	тәрәддүд	эпиграф
плакат	тәәччүб	электрик
портрет	тәрәггипәрвәр	эпилог
санатория	тәәссүрат	э'лан
сәнәт	фәалиййәтсизлик	

Бу кими сөзләрин язылышында шакирдләр мүхтәлиф хәталара йол верирләр. Мәсәлән, **костюм** — костум, гостум, гасдум; **автомобил**—автомобел, автобел, автамабел, һафтаамбел; **медал**—мидал; **пионер,**—пиянер, пианер, пийонер; **экскаватор**—эксгаватор, экскаватыр, экскаватур; **нәср**—нәсир; **шаир**—шайир; **һәят**—һәйәт; **шүар**—шуар; **Видади**—Вәдади; **тәрәгги**—тәрәгки, тәрәкки; **хошбәхт**—хошбахт, хошбах, хошбахд вә с.

Үмумиййәтлә, чәтин язылан сөз вә орфограмларын өйрәнилмәсини асанлашдырмаг мәгсәдилә дил мүәллимләринин ашағыдакы тәдбирләри көрмәләри яхшы нәтичәләр верә биләр:

1. Чәтин язылан сөз вә орфограмлары әһатә эдән мәтнләри сечәрәк онларын охунмасыны шакирдләрә төвсийә этмәк.

2. Һәмин сөзләри кичик мәтнләр ичәрисиндә тез-тез ишләтдирмәк вә онлардан чохлу чүмләләр гурдурмаг.

3. Язылышы чәтин олан сөзләрдән ибарәт плакатлар һазырлайыб, бунлары синифдән асмаг.

4. Шакирдләрин лүғәт дәфтәрчәсиндә белә сөзләри гейд этдирмәк.

5. Белә сөзләри орфография лүғәтиндән вә я башга лүғәтләрдән шакирдләрин ахтарыб тапмаларыны тәләб этмәк.

6. Чәтин язылан сөз вә орфограмлара аид синифдә мүнтәзәм чалышмалар апармаг.

7. Чәтин язылан сөзләр үзәриндә орфографик тәһлил апармаг.

8. Һәмин сөзләри даһа чох әһатә эдән мәтнләрдән шакирдләрә эв тапшырыглары вермәк.

9. Шакирдләрә мүәййән сөзләр верәрәк, синифдә бу сөз вә орфограмлардан кичик мәтнләр, һекайәләр дүзәлтмәйи тәләб этмәк. Белә мәтнләр «Мәним яй истираһәтим», «Охудуғум китаблар», «Стадионда үч саат», «Кино тәәссүратым», «Колхозумузун наилиййәтләри» вә с. кими мөвзуларда ола биләр.

Һәмин мөвзулар үзрә апарылан язы ишләриндә дөвләт планы, квадрат юва үсулу, мәһсул бөлкүсү, МТС, трактор, Сосялист Әмәйи Гәһрәманы, райком, мүвәффәгиййәт, мүкафат, кәнд тәсәррүфат сәркиси, намизәд, автомашын вә с. кими бир сыра сөзләрдән истифадә этмәләрини шакирдләрә тапшырмаг мәсләһәтдир. Бу заман шакирдләрин диггәти һәмин чәтин сөз вә орфограмларын дүзкүн язылышы гайдасына чәлб эдилмәлидир.

Апардығымыз бир сыра тәчрүбә вә мүшаһидәләрин нәтичәләри көстәрмишдир ки, шакирдләр фонетика вә форма чәһәтчә бир-биринә охшар чәтин сөзләри язаркән, чох заман онлары долашыг салырлар. Бу психоложи бир хүсусиййәт сайылыр, чүнки бу чүр охшар сөзләри онлар һәлә яхшы мәнимсәмәдикләриндән чох заман онун мә'насыны да дүзкүн дәрк эдә билмирләр. Элә бу сәбәбә көрә дә онлар һәмин сөзләри доғру эшидә билмирләр. Она көрә дә шакирдләр синифдә имла язаркән йолдашларындан кери галмамаг үчүн, һәмин сөзләри өзләри эшидиб дәрк этдикләри формада язырлар, яхуд шифаһи сорғу заманы һәмин тәрздә тәләффүз эдирләр. Бу чүр долашыг салынан сөзләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

сәнәт—сәнәд	нәср—нәсир
һәят—һәйәт	сурәт—сүр'әт вә с.
әср—әсир	

Бу сөзләрин мә'нача бир-биринә яхын олмамасынын шакирдләр үчүн һеч бир әһәмиййәти йохдур. Онлар ассосиасия йолу илә бу сөзләри уйдуруб да яза билирләр. Айдындыр ки, имла, яхуд шифаһи сорғу заманы вахт имкан вермәдийиндән, мүәллим һәмин сөзләрин язылышы вә я дүзкүн тәләффүзү үзәриндә хейли даяныб шакирдләрин сәһвләрини дүзәлдә билмир.

Бунун гаршысыны алмаг үчүн мүәллим имла, яхуд инша яздыраркән шакирдләрә таныш олмаян сөз вә орфограмлары вермәмәлидир. Әкәр белә сөзләрин ишләдилмәси зәруридирсә, о заман бир нечә дәгигәдә онларын тәләффүзүнү, язылышыны вә мә'насыны шакирдләрә баша салмалы вә сонра әсас мәшғәләни давам этдирмәлидир.

Чәтин язылан сөзләрин вә орфограмларын тәдриси үсулу индийәдәк элми әсасда ишләнилмәдийиндән мүәллимләр өз ишләриндә бөйүк чәтинлик чәкирләр. Белә ки, бир чох мәктәбләрдә мүәллимләр һәмин сөз вә орфограмлары шакирдләрин лүғәт дәфтәрчәләринә яздырыр, бә'зиләри бунлары садәчә әзбәрләтдирирләр. Бир сыра мүәллимләр исә бунлары имла заманы шакирдләрә яздырыр ки, бунун да нәтичәсиндә чәтин язылан сөз вә орфограмларын өйрәдилмәси язы дәрсинә чеврилир. Гейд этдийимиз вәзиййәт бу саһәдә мүәййән гайданын ярадылмасыны, бунун үчүн исә мүвафиг методик вәсаитин вә көстәришин һазырланмасыны тәләб эдир.

Чәтин язылан сөз вә орфограмларын язылышыны шакирдләрә өйрәдәркән, әввәлән, онлара һәмин сөзләрин мә'насыны вә дүзкүн тәләффүзүнү өйрәтмәк лазымдыр. Бундан сонра һәмин сөзләрин грамматик гурулушу (формасы) һаггында шакирдләрә лазыми изаһат верилмәлидир. Беләликлә шакирдләрин диггәти һәмин сөзүн һәм мәзмунуна, һәм дә формасына чәлб эдиләр вә онлар бу сөзләри яхшы мәнимсәйә биләрләр. Унутмамалыдыр ки, бу, ишин һәлә илк мәрһәләсидир. Бундан сонра ери кәлдикчә апарылан тәкрарлар, чалышмалар, шифаһи вә язылы суал-чаваблар, грамматик тәһлил, һәмчинин эв тапшырыглары вә с. мәшғәләләр васитәсилә һәмин чәтин сөз вә орфограмлар һаггындакы билик мөһкәмләндирилмәлидир.

Унутмамалыдыр ки, V—VII синиф шакирдләри һәләлик, о гәдәр дә чох сөз эһтиятына малик олмурлар. Онлар бу эһтията, анчаг тәдрис просесиндә саһиб ола биләчәкләр. Она көрә дәрсә һазырлашаркән дәрс китабларында гаршыя чыха билән белә сөз вә орфограмлар айрыча гейд эдилмәли (яхуд һесаба алынмалы) вә дәрс просесиндә бунларын өйрәдилмәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

Үмумиййәтлә, ана дили дәрсләри үчүн вәрдишин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Тәдричилик вә ардычыллыгла апарылан тәмринләр чәтин язылан сөз вә орфограмларын язылышына аид вәрдишләрин шакирдләрдә яранмасына вә мөһкәмләнмәсинә көмәк эдир. Бунун да нәтичәсиндә белә сөз вә орфограмларын сайы шакирдләр үчүн кетдикчә азалмыш олур.

Чәтин язылан сөз вә орфограмларын тәдриси чох мүһүм вә мүрәккәб педагожи бир просес олмагла, шакирдләрин савад инкишафында хүсуси ер тутдуғундан, бу мәсәлә илә чидди мәшғул олмаг вә ону Азәрбайчан дилинин тәләбаты әсасында һәлл этмәк лазымдыр.

ӘЛИЯР МӘММӘДОВ
Загатала шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

«МУМУ» ҺЕКАЙӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бешинчи синифдә мөвзу вә жанр э'тибарилә мүхтәлиф нәср әсәрләри кечилир. Бунларын ичәрисиндә И. С. Туркеневин «Муму» һекайәси өз мөвзуу вә идеясы э'тибарилә чох марағлыдыр.

«Муму» һекайәсинин охунмасы вә тәһлили үчүн програмда беш саат вахт айрылмышдыр. Һекайәнин тәдриси гаршысындакы вәзифәни мүвәффәгиййәтлә еринә етирмәк үчүн мән һәмин вахтдан сәмәрәли истифадә эдирәм. Бу мәгсәдлә дә програмда верилмиш һәмин беш сааты ашағыдакы бөлкүдә планлашдырырам:

1-чи саат—И. С. Туркеневин һәят вә ярадычылығы һаггында гыса мә'лумат; кириш сөһбәти вә һекайәнин «Керасим итә ад да вермишди «Муму» чүмләсинә гәдәр олан һиссәнин охунмасы;

2-чи саат—Биринчи дәрсдә һекайәдән охунмуш һиссәнин мәзмунунун тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси. Һекайәнин «Ит бир ай ичәрисиндә онун бурнуну... ялады» чүмләсинә гәдәр олан һиссәсинин охунмасы;

3-чү саат—Һекайәдән охунмуш I вә II һиссәнин мәзмунунун тәкрары. Һекайәнин сонунчу һиссәсинин охунмасы;

4-чү саат—Һекайәнин мәзмуну үзәриндә иш вә тәһлилә һазырлыг;

5-чи саат—Һекайәнин тәһлили.

Әдәби гираәт програмында әсәрләри кечилән бә'зи язычыларын һәят вә ярадычылығы һаггында мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулмамышдыр. Лакин бу һеч дә о демәк дейилдир ки, һәмин язычыларын әсәрләри кечиләркән онларын һәят вә яра-

дычылығы һаггында мә'лумат верилмәмәлидир. Шүбһәсиз ки, әсәри кечилән язычынын һәят вә ярадычылығы һаггында гыса да олса шакирдләрә мә'лумат вермәк лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бунсуз, кечилән әсәрин шакирдләрә тә'сири чох аз олур.

Мәһз буна көрә дә мән «Муму» һекайәсини кечмәдән габаг, И. С. Туркеневин һәяты вә ярадычылығы һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верирәм. Һәмин мә'луматы суал-чавабла тәкрар этдикдән вә мөһкәмләндирдикдән сонра биласитә һекайәнин охунмасына башлайырам.

Синифдә «Муму» һекайәсинин охунмасына башламадан әввәл, һәмин әсәрә мараг оятмаг мәгсәдилә шакирдләрлә ашағыдакы мәзмунда кичик бир кириш сөһбәти апарырам:

— Ушаглар, Октябр сосялист ингилабындан әввәл йохсулларын вәзиййәти чох ағыр вә дөзүлмәз иди.

Йохсуллар сәһәрдән ахшама гәдәр ағаларын вә ханымларын бүтүн әмрләрини еринә етирир, онларын һәр чүр тәһгиринә дөзүрдүләр. Габагчыл фикирли язычылар йохсулларын бу ағыр яшайышыны ағаларын, ханымларын онлара этдикләри амансыз зүлмү өз әсәрләриндә әкс этдирирдиләр.

И. С. Туркенев дә «Муму» һекайәсиндә варлы, тәһкимчи бир гадынын өз нөкәрләринә этдийи зүлмү көстәрмишдир. Биз бүкүн һәмин һекайәнин бир һиссәсини охуячағыг.

Илк вә сонракы дәрсләрдә муәййән парчалары өзүм охуюрам, әлбәттә, бүтүн һиссәләри муәллимин охумасы мүмкүн дейилдир. Охудуғум заман һекайәдәки бәһрә, кафтан, фөвгәл'адә, лакей, «Охотный ряд», бикеф, гәшш этмәк, варис, мәғрур вә с. кими чәтин сөзләрин мә'насыны изаһ эдирәм. Шакирдләр һәмин сөзләри луғәт дәфтәрләринә язырлар.

Бу һиссәни бир дәфә шакирдләрә ифадәли охудурам. Охунмуш парчанын мәзмуну һаггында суал-чаваб апарыр вә дәрси екунлашдырырам. Сонра да кечилмиш һиссәни эвдә ифадәли охумағы вә мәзмунуну нағыл өйрәнмәйи шакирдләрә тапшырырам.

Һекайә үзрә икинчи вә үчүнчү дәрсдә дә биринчи дәрсдә олдуғу кими иш апарырам.

Һекайәнин кечилмәсиндә нисбәтән мүрәккәб иш IV вә V дәрсләрдә олур. Доғрудур, һәмин дәрсләрә кими шакирдләр һекайәни там охуюрлар вә әсәрин мәзмуну һаггында тәсәввүрә малик олурлар. Лакин һекайәнин идеясыны айдынлашдырмаг, образлары тәһлил этмәйә һазырлыг көрмәк үчүн мәзмуну һәртәрәфли вә мөһкәм билмәк әсас шәртдир. Бу мәгсәдлә дә мән дөрдүнчү дәрс үчүн эвдә һазырлыг көрүрәм. Һекайәнин

мәзмуну үзәриндә иш апармаг үчүн айрыча план тәртиб эдирәм:

1. Керасим кәнддә вә шәһәрдә иш башында.
2. Керасимин севки мачәрасы.
3. Керасимин ит баласы тапмасы вә ону бөйүтмәси.
4. Ханымын гәзәби вә әмри.
5. Мумунун оғурланмасы.
6. Вәфалы ит.
7. Ханымын вә Керасимин сону.

Планы язы тахтасында яздыгдан сонра һекайәнин мәзмунуну һәмин план үзрә нағыл эдәчәкләрини шакирдләрә дейирәм.

Һекайәнин мәзмунуну данышаркән тәһкимчи ханым вә Керасимә олан өз мүнасибәтләрини дә билдирмәйи шакирдләрдән тәләб эдирәм.

Һекайәнин бүтөв мәзмуну һаггында мүсаһибә апардыгдан сонра дәрси екунлашдырырам. Дәрсин ахырында ашағыдакы суалла шакирдләрә мүрачиәт эдирәм:

— Ушаглар, ханымы, йохса Керасими севирсиниз?

Шакирдләр Керасими севдикләрини билдирдиләр.

Мән: — Дүздүр, ушаглар! Керасим кими саф гәлбли, әмәксевән адамлары севмәк, ханым кими залымлара нифрәт этмәк лазымдыр—дейәрәк, һәмин суалын чавабыны екунлашдырырам.

Беләликлә, кәләчәк дәрсә—әсәрин тәһлилинә муәййән һазырлыг иши көрмүш олдум. Эвдә һекайәни енидән охумағы ханымын вә Керасимин нечә адам олдугларыны билдирән характерик чүмлә вә ифадәләри сечиб муәййәнләшдирмәйи шакирдләрә тапшырдым. Сонунчу (V саат) дәрсдә һекайәни әввәлчә һиссә-һиссә, сонра исә бүтөв олараг шакирдләрә нағыл этдирдим. Билийи һесаба алдыгдан вә гиймәтләндирдикдән сонра әсәрин тәһлилинә башладым.

Һекайәнин тәһлилини ашағыдакы гайдада апардым:

— Ушаглар, көрдүйүнүз кими, «Муму» һекайәсиндә әсас ики образ вардыр: ханым вә нөкәр. Бунлар ичтимаи вәзиййәтләри вә хасиййәтләри э'тибарилә дә мүхтәлиф адамлардыр.

Биз тәһкимчи ханыма она көрә нифрәт эдирик ки, о, истисмарчыдыр, йохсулларын әмәйи һесабына яшайыр. О, йохсуллары тәһгир эдир вә гәлбини зәһәрләйир. Мәсәлән, ханым Керасимин Татяналы севдийини билдикдә онун севкисинә мане олур. Бундан башга, ханым өзү шад оларкән башгаларынын да шад, гәмкин оларкән башгаларынын да гәмкин олмасыны

тәләб эдир. Тәбии ки, бу да ханымын хасиййәтиндәки кобудлуғун әламәтидир. Тәһкимчи ханым ади инсан һәяты кечирмир; о, һәр сәһәр фала бахыр, ерсиз оларағ гуллугчу вә нөкәрләрә ачыгланыр, шылтаглыг эдир. О, ялныз инсанлардан дейил, һейванлардан да өзүнә һөрмәт вә итаәткарлыг тәләб эдир. Мәсәлән, Муму онун янына кәлмәдикдә дейир: «Нә ағылсыз һейвандыр ханымын янына кәлмир».

Элә буна көрә дә тәһкимчи ханым шылтаглыгларла языг Керасимин күнаһсыз Мумусуну мәһв этдирир. Һалбуки Керасим кими әмәксевән вә намуслу бир адамын ит сахламасы она һеч бир зиян вермирди.

Ханым эйни заманда яланчы вә икиүзлүдүр. Муму, ханымын әмри илә өлдүрүлүр, лакин ханым сонралар бу әмри тамамилә инкар эдир.

Ханым Керасими кери гайтармаг истәйир. Лакин о, буну Керасими чох севдийи үчүнмү эдирди? Йох! Әсла йох! Чүнки Керасим дөрд адамын ишини көрүрдү.

Ханым өмрүнүн ахырына кими шәрәфсиз һәят кечирир вә элә чә дә өлүр. Онун варисләри исә мал-дөвләтини өз араларында бөлүшдүрүрләр.

Керасим образынын тәһлилиндә ону ханымла мүгайисә эдир вә дейирәм ки, әкәр ханым варлы вә истисмарчыдырса, Керасим йохсул вә әмәксевәндир. Керасим кәнддә дә, шәһәрдә дә әмәйә бир чүр мүнасибәт бәсләйир. О, һәм дә мәрһәмәтлидир. Керасим Мумуну бөйүдүр вә әзизләйир. Керасимирадәли адамдыр. О, Татянаны севир, лакин сәрхошлары хошламадығы үчүн ону да сәрхош көрдүкдә ядындан чыхарыр. Әгли илә һиссинә галиб кәлир. О, сөзүнүн ағасыдыр. Буну башгалары да билирләр. Керасим Мумуну тәләф этмәйи өз өһдәсинә көтүрдүйүнү билдирдикдә ханым она инанмыр. Буна көрә дә Степан она дейир:

— Гаврила Андреич, ону раһат бурахын, сөз верди еринә етирәр; о, белә адамдыр. Вердийи сөзү һөкмән еринә етирир. О, бу чәһәтдән бизим тайымыз дейил.

Доғрудан да, Керасим ону әһатә эдән адамларын һамысындан әгли вә һәрәкәтләри илә үстүндүр.

Керасим ханымына садигдир. О, тапшырылмыш иши лайигинчә еринә етирир. Керасим чаны гәдәр севдийи Мумунун өлдүрүлмәсини өзкәйә тапшырмыр.

Мумунун өлдүрүлмәси ади бир итин өлдүрүлмәсинә бәнзәмир. Керасим байрам палтары кейир, Мумуну да өзү илә апарыр. Мумунун өлдүрүлмәси сәһнәсини дәрсликдән олдуғу кими охуюрам.

Язы тахтасыны тәбаширлә ики ерә айырырам. Мәним көмәйимлә шакирдләр һәр ики образын характерик хүсусиййәтләри һаггында язы тахтасында ашағыдакылары гейд эдирләр:

Ханым	Керасим
1. Тәһкимчидир, истисмарчыдыр, өзкә әмәйи һесабына яшайыр.	1. Зәһмәткешдир. Кәнддә дә, шәһәрдә дә әмәйә бир чүр мүнасибәт бәсләйир.
2. Кобуд вә инсафсыз адамдыр.	2. Садә гәлбли вә мәрһәмәтлидир.
3. Инсанларын гәлбинә дә һүчум эдир. Өзү шад оланда һамынын шад, гәмкин оланда һамынын гәмкин олмасыны тәләб эдир.	3. Һеч кәси өзүндән инчитмир, лакин өз мүстәгиллийини дә итирмир.
4. Яланчы вә икиүзлүдүр.	4. Вердийи сөзүн үстүндә мөһкәм даяныр, яланчылары севмир.
5. Шәрәфсиз һәят сүрүр, элә чә дә өлүр.	5. Әмәйи севир вә бунунла яшайыр.
6. Биз тәһкимчи ханыма нифрәт эдирик.	6. Биз Керасими севирик.

Белә мүгайисә шакирдләрдә образлар һаггында там вә айдын тәсәввүр ярадыр.

Мән һекайәнин тәһлилини анчаг образларын характеристикасыны вермәклә мәһдудлашдырмырам. Һекайәнин бир әдәби жанр олмаг э'тибарилә хүсусиййәтләри, пейзаж, портрет вә бәдиилийи (бәдии тәсвир васитәләри) һаггында да шакирдләрә садә шәкилдә мә'лумат верирәм. Беләликлә, дәрси екунлашдырдыгдан сонра ханымла Керасим образларынын мүгайисәли характеристикасыны язмағы шакирдләрә тапшырырам. Тәчрүбә көстәрир ки, «Муму» һекайәсинин белә тәдриси шакирдләрдә әдәби гираәт дәрсләринә олан марағы даһа да артырыр, онларын шифаһи вә язылы нитгләринин инкишафына көмәк эдир.

Э. ЭФӘНДИЗАДӘ, Р. ӘСӘДОВ
Азәрб. ЭТПИ-нин элми ишчиләри.

МОРФОЛОКИЈАДАН ӘЈАНИ ВӘСАИТ НҮМУНӘЛӘРИ[1]

Нисбәт шәкилчиләри

Шәхс-ләр	Сону самитлә битән сөзләрдә			
Тәк I II III	дәфтәрим дәфтәрин дәфтәри	журналым журналын журналы	сөзүм сөзүн сөзү	донум донун дону
Чәм I II III	дәфтәримиз дәфтәриниз дәфтәри	журналымыз журналыныз журналы	сөзүмүз сөзүнүз сөзү	донумуз донунуз дону

Сону саитлә битән сөзләрдә

Тәк I II III	өлкәм өлкән өлкәси	атам атан атасы	сүрүм сүрүн сүрүсү	гутум гутун гутусу
Чәм I II III	өлкәмиз өлкәниз өлкәси	атамыз атаныз атасы	сүрүмүз сүрүнүз сүрүсү	гутумуз гутунуз гутусу

[1] Әввәли мәчмуәнин 1956-чы ил, үчүнчү бурахылышында дәрч эдилмишдир. Әјани вәсаитдән истифадә јоллары һәмин мәгаләдә изаһ эдилмишдир.

Нисбәт шәкилчиләри гәбул этмиш исимләрин һалланмасы

Саитлә битән исимләр

I шәхс		II шәхс		III шәхс	
Тәк	Чәм	Тәк	Чәм	Тәк	Чәм
А. анам	анамыз	анан	ананыз	анасы	анасы
Ј. анамын	анамызын	ананын	ананызын	анасынын	анасынын
Јн. анама	анамыза	анана	ананыза	анасына	анасына
Т. анамы	анамызы	ананы	ананызы	анасыны	анасыны
Е. анамда	анамызда	ананда	ананызда	анасында	анасында
Ч. анамдан	анамыздан	анандан	ананыздан	анасындан	анасындан

Самитлә битән исимләр

I шәхс		II шәхс		III шәхс	
Тәк	Чәм	Тәк	Чәм	Тәк	Чәм
А. китабым	китабымыз	китабын	китабыныз	китабы	китабы
Ј. китабымын	китабымызын	китабынын	китабынызын	китабынын	китабынын
Јн. китабыма	китабымыза	китабына	китабыныза	китабына	китабына
Т. китабымы	китабымызы	китабыны	китабынызы	китабыны	китабыны
Е. китабымда	китабымызда	китабында	китабынызда	китабында	китабында
Ч. китабымдан	китабымыздан	китабындан	китабыныздан	китабындан	китабындан

Дүзәлтмә сифәтләр

Исимдән		Феилдән	
дад	лы	яша-малы	(дөвран)
дуз	лу	кәв-мәли	(парк)
элм	ли	гач-аған	(ат)
күч	лү	кәз-әйән	(адам)
		кәл-әчәк	(заман)
даш	сыз	отур-ачаг	(ер)
пул	суз	ишлә-йән	(адам)
сәс	сиз	тут-гун	(һава)
күч	сүз	өт-күн	(сөз)

Сифәт

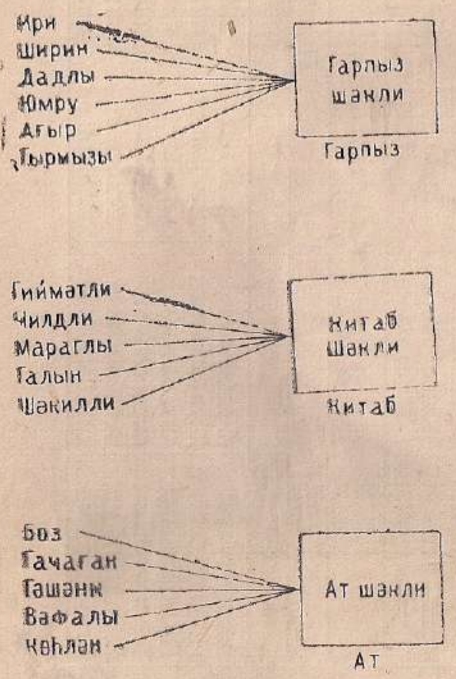

Феилләрдә инкар шәкилчиләри

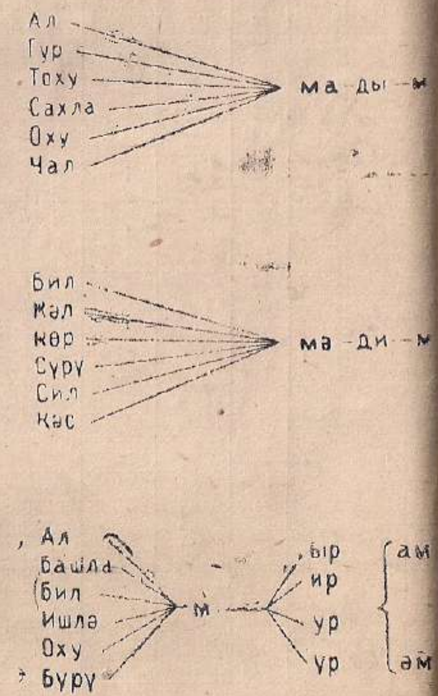

Фе'лин мәчһул вә гайыдыш нөвләри

(Фе'лин мәчһул вә гайыдыш нөвләрини онларын мә'насына көрә тә'йин этмәк лазымдыр)

Фе'лин нөвләри	исим	феил
Мәчһул нөв	пәрдә	**ачылды**
Гайыдыш нөв	күл	
Мәчһул нөв	палтар	**сәрилди**
Гайыдыш нөв	ушаг (ерә)	
Мәчһул нөв	топ	**атылды**
Гайыдыш нөв	командир (ирәли)	

Дилимиздәки һәр бир феил бир вә я бир нечә нөв шәкилчи гәбул эдә биләр

Фе'лин көкү	Мәчһул	Гайыдыш	Ичбар	Гаршылыг
ДЕ	**йил**	**йин**	**дир(т)**	**йиш**
КӨР	**үл**	**үн**	**дүр(т)**	**үш**
ВУР	**ул**	**ун**	**дур(т)**	**уш**
ЧЫХ	**ыл**			

Зәрф дүзәлдән шәкилчиләр

ЛА, ЛӘ	әһтиятла, чәсарәтлә, һәвәслә, инамла, тәәччүблә...
ЧА, ЧӘ	азәрбайчанча, өзбәкчә, русча, мәнчә, әввәлчә, явашча...
ӘН	гәфләтән, нисбәтән, әввәлән, гәсдән, һәгигәтән...
ДАН, ДӘН	учадан, бәркдән, бирдән, гәфилдән, тездән...
ЧАСЫНА, ЧӘСИНӘ	гәһрәманчасына, икидчәсинә, коммунистчәсинә...

1. Тәрзи-һәрәкәт зәрфи (нечә? нә ҹүр?)	**гәфләтән, сүр'әтлә, икидчәсинә, күлә-күлә** вә с.
Гатар **сүр'әтлә** кедирди. Ҹәмил **күлә-күлә** мәнә бахды.	
2. Заман зәрфи (нә вахт? нә заман?)	**инди, сонра, әввәл, һәмишә, дүнән, тездән, бу күн** вә с.
Адил **һәмишә** мәни **тездән** оядыр. **Бу күн** дәрнәйимизин мәшғәләси олду.	
3. Ер зәрфи (һара? һарая? һарада?...)	**юхары, ашағы, яхын, узаг, ичәри, ирәли, кери** вә с.
О, дар пиләканла **юхары** галхды. Биз һиндли гонаглары лап **яхындан** көрдүк.	
4. Мигдар зәрфи (нә гәдәр? нечә-нечә? нечә?)	**аз, чох, хейли, тамамилә, бир гәдәр, о гәдәр, бир-бир** вә с.
Пионерләр колхозчулара **хейли** көмәк етдиләр. Гоча бағбан бизимлә **бир гәдәр** сөһбәт етди.	
5. Тәсдиг зәрфи	**бәли, әлбәттә, һәгигәтән, доғрудан, шүбһәсиз, йәгин ки** вә с.
Надир, **һәгигәтән**, яхшы мә'рузә етди. Бу күн, **доғрудан да**, һава чох сәрин кечир.	
6. Инкар зәрфи	**әсла, йох, гәтиййән, хейр, һеч дә, дейил** вә с.
Биз сабаһ **йох**, о бири күн йола дүшәҹәйик. Солмаз **һеч дә** пис охумур.	

	Белә дүзҝүндүр			*Белә сәһвдир*		
Шәхс	*Көк*	*Заман шәкилчиси*	*Шәхс сонлуглары*	*Көк*	*Заман шәкилчиси*	*Шәхс сонлуглары*
I шәхс	яз	ыр	ам	яз	ейр	ым
	оху	юр	ам	оху	йойр	ум
	бил	ир	әм	бил	ейр	им
	сөйлә	йир	әм	сөйлү	йөйр	үм
	яз	мыш	ам	яз	мыш	ым
	оху	муш	ам	оху	муш	ум
	бил	миш	әм	бил	миш	им
	сөйлә	миш	әм	сөйлә	миш	им
II шәхс	яз	ыр	сан	яз	ей	сын
	оху	юр	сан	оху	йой	сун
	бил	ир	сән	бил	ей	син
	сөйлә	йир	сән	сөйлү	йөй	сүн
	яз	мыш	сан	яз	мыш	син
	оху	муш	сан	оху	муш	сун
	бил	миш	сән	бил	миш	син
	сөйлә	миш	сән	сөйлә	миш	син

ИБТИДАИ МӘКТӘБ ҮЧҮН ИФАДӘ МӘТНЛӘРИ*

III СИНИФ

Газ вә дурна

(К. Д. Ушинскидән)

Бир газ көлдә үзүр вә өз-өзүнә дейирди: «Доғрудан да мән нә гәрибә гушам! Һәм ер үзүндә кәзирәм, һәм суда үзүрәм, һәм дә көйдә учурам. Дүнядa мәним кими гуш тапыла биләрми.

Дурна газын бу сөзләрини эшидиб деди: «Ай газ, сән доғрудан да ахмаг гушсан! Һеч сән балыг кими үзә биләрсәнми, марал кими гача биләрсәнми, я да гарагуш кими шығыя биләрсәнми? Чох шейи пис билмәкдәнсә, бир шейи яхшы билмәк лазымдыр.

Ифадәнин планы:

1. Газын өзүнү тә'рифләмәси.
2. Дурнанын она чавабы.

Оғлан фили нечә чәкди

(Чин халг нағылы)

Бир кәндә фил кәтирмишдиләр. Һамы бу гәрибә һейвана марагла бахырды. Бу заман адамлардан бири сорушду:

— Көрәсән, бу филин ағырлығыны нечә билмәк олар?

Адамлар чох фикирләшдиләр. Амма һеч кәс доғру чаваб верә билмәди. Бир оғлан деди:

— Мән филин ағырлығыны тапа биләрәм.

Һамы оғлана сары бахды.

Оғлан фили дәнизин кәнарына кәтирди. Фили гайыға миндирди. Гайыг филин ағырлығындан суя энмәйә башлады. Оғлан фили чыхарыб әвәзинә гайыға даш долдурду. Сонра да бу дашлары йығыб чәкди. Беләликлә, о, филин ағырлығыны тапды.

Ифадәнин планы:

1. Адамлары нә мараглaндырырды?
2. Оғлан филин ағырлығыны нечә тапды?

Кичик Яшар

Имран дәнизә кетмәйә һазырлашырды. Кичик Яшар да атасына ялварды ки, ону да өзү илә апарсын. Имран сабаһ Яшары өзү илә дәнизә апармаға сөз верди.

Эртәси күн ата вә бала дәниз саһилинә кәлдиләр вә кәмийә миндиләр. Бир аздан сонра кәми йола дүшдү.

Һава чохдан гаралмышды. Бәрк күләк әсирди. Далғалар лап кәминин дор ағачына кими йүксәлирди. Яшар каютада отуруб китаб охуюрду. Бирдән о, ағлаян ушаг сәси эшитди. Яшар чәлд көйәртәйә чыхды. О, көйәртәдә бир гаралты көрдү. Яшар чәлд гаралтыя яхынлашды. Бу, 5—6 яшлы бир ушагды.

Яшар ушағы гучағына алыб каютая кәтирди. Капитан телефонла ушағын тапылмасы һаггында кәмидәки адамлара хәбәр верди. Чох чәкмәди ки, бир гадын ичәри кирди. Гадын ушағыны көрән кими онун үстүнә атылды.

Ушағын анасы бу кичик хиласкара чох разылыг этди.

Ифадәнин планы:

1. Атасы илә Яшарын дәнизә кетмәси.
2. Яшарын итмиш ушағы тапмасы.
3. Ананын разылығы.

Түлкү вә габан

Бир түлкү габанла дост олмушду. Габан һәр дәфә овдан гайыдаркән, түлкү ону тә'рифләрди. Габанын исә тә'рифдән хошу кәләрди. Бир күн түлкү габаны чох тә'рифләди. Сонра деди: «Гәшәнк габан, мән хәстәйәм. Мәнә турач әти лазымдыр». Түлкүнүн бу тә'рифи габанын чох хошуна кәлди. О, турач ахтармаға кетди.

Габан чох ахтарды, чох әзиййәт чәкди, анчаг турач тапа билмәди. Бир гарға ағачын будағына гонуб деди: «Мән турачам». Түлкүнүн тә'рифи габанын ядына дүшдү. Габан ағзыны будаға чатдырмаг үчүн вар күчү илә юхары тулланды. Бу заман аяглары ердән үзүлмәмиш габан ерә юмбаланды вә ағыр яраланды.

* Әввәли мәчмуәнин 1957-чи ил, биринчи бурахылышында дәрч эдилмишдир.

Түлкү габанын яраландығыны көрүб деди:

— Мән сәнин кими габанла даһа достлуг эдә билмәрәм.

Ифадәнин планы:

1. Түлкүнүн габаны тә'рифләмәси.
2. Габанын турач далынча кетмәси.
3. Түлкү илә габанын достлуғунун позулмасы.

Айы вә тохмаг

Бир айы мешәдә кәзирди. О, бир ағачын алтындан кечәндә бурнуна бал ийи кәлди. Айы юхары бахды. О, юхарыда ары ювасы көрдү.

Ары ювасынын алтындан бир тохмаг асылмышды. Айы ағача дырмашды. Тохмаға чатды, анчаг юхары галха билмәди. Тохмаг айынын йолуну кәсмишди.

Айы пәнчәсилә тохмаға бәрк тохунду. Тохмаг бир аз айыдан узаглашды. Сонра кери гайыдыб айынын башына дәйди. Айы бәрк ачыгланды. Бу дәфә о, тохмаға бәрк тохунду. Тохмаг даһа узаға кетди вә кери гайыдыб айынын башына дәйди.

Айы лап гәзәбләнди вә тохмаға ики пәнчә илә тохунду. Бу дәфә тохмаг айынын башына даһа бәрк дәйди. Айы учадан атылыб нә'рилти илә ерә дүшдү, бал да ядындан чыхды.

Ифадәнин планы:

1. Айы һарадан кечирди?
2. О, ағачда нә көрдү?
3. Айы нә үчүн ағача дырмашды?
4. Ағачда айынын башына нә кәлди?

Ики йолдаш

Паша илә Надир гоншу идиләр. Бир күн дәрсдән сонра Паша илә Надир бәһс этдиләр.

Паша деди:

— Кәрәк ким эвә тез чатар.

Ушаглар йола дүшдүләр. Надир әйри йол илә кетмәйә башлады. Күчә һәрәкәти гайдаларыны позду. Надирин габағына сағдан, солдан машынлар, трамвайлар, троллейбуслар чыхды. Она кечмәйә йол вермәдиләр.

Паша исә дүз йол илә кетди. Күчә гайдаларыны көзләди. Эвләринә тез чатыб динчәлди. Гоншусу Надир исә эвә кеч кәлиб чатды.

Ифадәнин планы:

1. Паша илә Надир нә һаггында бәһс этдиләр?
2. Паша нә үчүн эвә тез кәлиб чатды?
3. Надир эвә нә үчүн кеч кәлди?

Арылар вә милчәкләр

(К. Д. Ушинскидән)

Пайызын ахырлары иди. Күнәш чыхмышды. Булутлар дағылды, күләк ятды, күнәш солмуш биткиләрә меһрибан-меһрибан бахды. Арылар пәтәкләриндән чыхыб, вызылдая-вызылдая отларын үзәриндә учушмаға башладылар. Онлар ширә чәкмәйә чичәк ахтармырдылар. Инди һеч ердә чичәк тапмаг олмазды. Арылар шәнләнмәк вә ганадларыны ачмаг үчүн учурдулар.

Отун үстүндә отуруб бурнуну саллаян бир милчәк онлара деди:

— Сиз нә ахмагсыныз. Билмирсиниз ки, бу күнәш бирчә дәгигәлийә чыхмышдыр. Йәгин элә бу күн күләк гопачаг, яғыш яғачаг, союг дүшәчәк вә биз һамымыз гырылачағыг.

Шән арылар милчәйә белә чаваб вердиләр:

— Ахы, нийә гырылырыг? Нә гәдәр ки, күнәш вар, биз шәнләнәрик. Элә ки, союг дүшдү, өз исти пәтәйимизә чәкиләрик. Орая яйдан бәри чохлу бал йығмышыг. Ону ейиб раһатча ятарыг.

Ифадәнин планы:

1. Илин һансы фәсли иди?
2. Арылар нә эдирдиләр?
3. Милчәк онлара нә деди?
4. Арылар нә чаваб верди?

Чичәкахтаран арылар

(К. Д. Ушинскидән)

Яз кәлди. Күнәш гарлары әритди. Отлар көйәрди. Тумурчуглар ачылыб, ичиндән хырдача ярпаглар чыхды.

Ары да өз гыш юхусундан оянды. Хырдача көзләрини түклү пәнчәләри илә тәмизләди, йолдашларыны да оятды. Арылар пәтәкдән чыхды, учуб алма ағачына гондулар вә ондан сорушдулар:

— Ай алма ағачы, сәндә языг арычыглар үчүн бир шей вармы?

Алма ағачы онлара белә чаваб верди:

— Мәним чичәкләрим һәлә дүймәчикләрин ичиндә кизләнмишдир. Кедин, албалы ағачындан сорушун.

Арылар албалы ағачына гонуб сорушдулар:

— Ай меһрибан албалы ағачы! Сәндә арычыглар үчүн бир чичәк олармы?

Албалы ағачы онлара чаваб верди:

— Мәним әзизләрим, бу күн мәндә һәлә бирчә дәнә дә ачылмыш чичәк йохдур, чичәкләрим ачыланда, гонаг кәлсәниз, мән чох шад оларам.

Арылар лаләйә гондулар. Онун ала-була чичәйинә көз кәздирдиләр, амма онун нә гохусу, нә дә ширәси вар иди.

Арылар гайыдыб өз евләринә кетмәк истәйирдиләр. Бирдән онлар бир колун алтында түнд көй рәнкли хырдача бир чичәк көрдүләр. Бу, бәнөвшә иди. Бәнөвшә өз әтирли вә ширә илә долу пияләсини арылара узатды. Арылар ширәдән доюнча ичдиләр вә севинә-севинә өз евләринә учдулар.

Ифадәнин планы:

1. Арылар нә вахт гыш юхусундан оянды?
2. Онлар ем тапмаг үчүн нә етдиләр?
3. Арылар бәнөвшәни нечә тапдылар?

Тимсаһ ову

Африкада яшаян Сәид чох йохсул иди. О, анчаг тимсаһ овламагла аиләсини доландырырды.

Бир күн Сәид оғлу Наиллә тимсаһ овуна чыхмышды. Онлар хурмалыгдан чыхаркән бөйүк бир тимсаһа раст кәлдиләр. О, өзүнү күнә верирди. Сәид тимсаһын габаг тәрәфинә кечди. Тимсаһ ону көрдү. О, тез өзүнү суя салмаг истәди. Сәид нишан алыб тимсаһы башындан вурду. Тимсаһ күчү кәлдикчә бағырмаға башлады. Бу заман бир тимсаһ судан башыны чыхарыб бағырды. Бу сәсдән Наил горхуб атасына тәрәф гачды.

Сәид нишан алыб тимсаһын ағзынын ичиндән вурду, Наил дә нишан алыб тимсаһын дал аягларыны гырды. Тимсаһ өзүнү ерә чырпырды. О, гуйруғу вә аяглары илә торпағы көйә совурурду.

Атасы тимсаһы сояркән Наил фикрә кетмишди. О, бир парча чөрәк үчүн өзүнү ач тимсаһларын ағзына атан гоча атасына бахыб деди: «Ата, бундан сонра сәни тимсаһ овуна гоймаячағам!».

Ифадәнин планы:

1. Сәидлә Наилин тимсаһ овуна чыхмасы.
2. Онлар тимсаһы нечә овладылар?
3. Тимсаһы сояркән Наил атасына нә деди?

Хатирәләрдән
(М. Горкидән)

Горкинин 12 яшы вар иди. О, бә'зән күчәдән оғланлары топлайыб онларла бирликдә мешәйә кедәрди. Онлар бүтүн күнү мешәдә олардылар. Белә дәстәләр беш-он нәфәрдән ибарәт оларды. Онлар чох балача идиләр: бә'зиләринин 4, бә'зиләринин исә 6 яшы вар иди.

Мешәдә ушаглар бүтүн күнү ойнардылар. Ахырда да онларын чоху йорулларды. Бә'зиләри исә чох йорулдуглары үчүн пияда евә кәлә билмәздиләр. Горки белә ушаглар үчүн кресло гайырмышды. О, креслону чийнинә иплә бағламышды. Йорулмуш ушағы креслоя гоюб евләринә кәтирәрди.

Горки йорулмуш ушаглары евләринә белә кәтирәрди.

Ифадәнин планы:

1. Горки кимләри топлайыб мешәйә апарарды?
2. О, һәр дәфә нечә ушаг топларды?
3. Ушаглар мешәдә нә едәрдиләр?
4. Горки йорулмуш ушаглары евә нечә кәтирәрди?

Фил вә пәләнк

Бир һиндли одун гырмаг үчүн өз фили илә мешәйә кетмишди. Бирдән фил гулагларыны силкәләди. Хортумуну галдырды вә бағырмаға башлады. Һиндли әтрафа бахды, лакин һеч бир шей көрмәди. О, филә ачыгланды. Фил хортумуну галдырды вә саһибини далына галдырмаг истәди. Бу заман колларын ичиндән бөйүк бир пәләнк чыхды. О, филә архадан һүчум етмәк истәди. Лакин фил хортуму илә пәләнкдән япышды вә ону бәрк-бәрк сыхды. Сонра да пәләнки юхары галдырыб ерә чырпды вә ону аяглары илә тапдалады.

Беләликлә, фил, саһибини пәләнкдән хилас етди.

Ифадәнин планы:

1. Һиндли мешәйә нә үчүн кетмишди?
2. О, филә нә үчүн ачыгланды?
3. Фил нә етди?

Кәклик вә гарышга

(Тәмсили нағыл шәклиндә ифадә язмаг)

Кәклик гарышганы димдикләйәрәк,
Ону димдийиндә сыхырды бәрк-бәрк.
Гарышга кәклийә күләрәк бир ан,
Деди ки,—сән күлмәк бачармайырсан!
Языг гарышгая бахараг дик-дик,
Бу мәним пешәмдир, сөйләди кәклик.
Сонра гәһгәһә илә о күлдү бирдән,
Салды гарышганы өз димдийиндән.
Ерсиз бир күлүшүн нә мә'насы вар,
Ериндә ағламаг даһа хош олар.

Ифадәнин планы:

1. Кәклик нә эдирди?
2. Гарышга кәклийә нә деди?
3. Кәклик гарышгая нә чаваб верди?
4. Ахырда нә олду?

Саша Чекалин

Фашистләр муһарибәйә башлаянда Сашанын 16 яшы вар иди. Саша мәктәбдә охуюрду. О, комсомолчу иди.

Сашанын яшадығы кәнди фашистләр тутмушдулар. Бу заман Саша партизанлар дәстәсинә гошулду. О, гочаг бир кәшфийятчы олду.

Бир дәфә Саша кәнддә ятды. Фашистләр буну билдиләр. Сашаны тутуб гаранлыг бир дама салдылар. Гапыны да бағладылар. Чәсур Саша гачыб, енә дә партизанлара чатды.

Бир нечә күндән сонра фашистләр енә дә Сашаны тутдулар. Бу дәфә ону шәһәрә апардылар. Шәһәрдә Сашаны чох дөйүб инчитдиләр. Лакин фашистләр балача гәһрәмандан һеч бир сөз өйрәнә билмәдиләр.

Фашистләр Сашаны өлүмлә чәзаландырмағы гәт этмишдиләр. Сашаны апарыркән, о, учадан Совет Иттифагы һимнини охуду.

Комсомолчу Саша Чекалин Вәтән уғрунда белә һәлак олду.

Ифадәнин планы:

1. Саша партизанлар арасында нә иш көрүрдү?
2. Сашанын биринчи дәфә тутулмасы вә гачмасы.
3. Онун икинчи дәфә тутулмасы.
4. Саша Чекалинин өлүмү.

Күләк вә күнәш
(Рус халг нағылы)

Бир дәфә күнәшлә күләйин арасында кимин күчлү олмасы һаггында мубаһисә дүшдү.

Бу заман йол илә бир атлы кедирди.

Күләк плашы атлынын әйниндән чыхармаг үчүн вар күчү илә әсмәйә башлады. Атлы плашына даһа мөһкәм бүрүнүб, йолуна давам этди. Күләк гәзәбләнди. О, атлынын башына гар, яғыш яғдырды. Атлы плашынын үстүндән белинә кәмәр бағлады. Күләк плашы атлыдан ала билмәйәчәйинә инанды.

Күнәш булутун алтындан чыхды. Союгдан көйәрмиш атлыны иситди. Атлы плашыны чыхарды. Севинчлә йолуна давам этди.

Күнәш күләйә галиб кәлди.

Ифадәнин планы:

1. Күнәшлә күләйин мубаһисәси.
2. Күнәшин күләйә галиб кәлмәси.

«Шән» адам
(А. Гайдардан)

Маруся тарлада чичәк топлайырды. Бу заман гызыл әскәр палтары киймиш бир яд адам батаглыгдан кечиб йола чыхды. Гыз бу адамын янына кәлди. Күл дәстәсинин саплағыны кәсмәк үчүн ондан бычаг истәди.

Яд адам гыза бычаг верди. Онун адыны соруşду. Сонра күлмәйә вә «шән» маһнылар охумаға башлады. Гыз лейтенант Егоровун гызы Маруся олдуғуну вә бу күлләри атасы үчүн апарачағыны она сөйләди.

Яд адам бычағыны чибинә гоюб йолуна давам этди.

Маруся заставая кәлди. Бир «шән» гызыл әскәрә раст кәлдийини сөйләди.

Командир нөвбәтчийә «шән» адамы тутмаг үчүн бир дәстә сәрһәдчи көндәрмәйи әмр этди.

Сәрһәдчиләр чапыб кетдиләр.

Бир саатдан сонра «шән» адамы заставая кәтирдиләр. О, часус иди. Һамы Марусяя тәшәккүр этди.

Ифадәнин планы:

1. Марусянын яд адама раст кәлмәси.
2. «Шән» маһнылар.
3. Часусун тутулмасы.

Өйрәдилмиш сығырчын

Гоча бағбанын бир сығырчыны варды. Бағбан сығырчына ики сөз демәйи өйрәтмишди. Бағбан сорушурду: «Сығырчыным, һарадасан?» Сығырчын чаваб верирди: «Бурадаям!».

Бағбанын гоншусунун Назим адлы бир оғлу варды. О, сығырчынын данышығыны чох севирди. Бунун үчүн Назим тез-тез бағбанкилә кәләрди вә сығырчынын данышығына гулаг асарды.

Бир күн бағбан эвдә йох иди. Назим бағбанкилә кәлди. Сығырчыны тутуб чибинә гойду. Бу заман бағбан ичәри кирди. О, сығырчыны көрмәди. Бағбан сорушду:

— Сығырчын, һарадасан?

— Бурадаям!

Назим утанды, гызарды, бағбандан үзр истәди.

Ифадәнин планы:

1. Бағбан сығырчына нә өйрәтмишди?
2. Назим нә этди?
3. Бағбан сығырчыны нечә тапды?

Гарға вә хәрчәнк

(К. Д. Ушинскидән)

Бир гарға көлүн үстүндән учурду. О, бир дә көрдү ки, ердә бир хәрчәнк сүрүнүр. Һопп эләйиб хәрчәнки димдийинә алды. Бир сөйүд ағачынын тәпәсинә гонуб, хәрчәнки емәк истәди. Хәрчәнк көрдү ки, иш шулугдур. Гарға ону ейәҹәкдир. Бу заман хәрчәнк гарғаны тә'рифләмәйә башлады:

— Мән сәнин бачыларыны да, гардашларыны да таныйырдым. Онлар чох яхшы гушлар иди.

Гарға ағзыны ачмайыб сәсләнди:

— Һм!

— Дүздүр, онлар яхшы гушдулар, амма енә дә сәнә тай ола билмәздиләр.

Гарға бу тә'рифи эшитдикдә, ағзыны айырыб, вар сәсилә гарылдады:

— Га...

Гарға ағзыны ачан кими хәрчәнк суя дүшдү.

Ифадәнин планы:

1. Гарға һарадан учурду?
2. О, көлүн үстүндә нә көрдү вә нә этди?
3. Хәрчәнк гарғанын ағзындан нечә хилас олду?

Пионерин борҹу

Шамил илә Азад мә'дәнарасы йол илә эвә кедирдиләр.

Бирдән Азад аяғынын алтына бахды, һараданса тәмиз нефт сызыб ахырды.

Ушаглар нефтин ахыб кәлдийи из илә кетдиләр. Нефт кетдикҹә даһа күчлү ахырды. Нефтдән кичик бир көлмәчә әмәлә кәлмишди. Азад әйилиб бахды. Торпағын үстү илә кедән бору партламышды. Бурадан нефт фышгырырды. Азад ердән кичик бир тахта парчасы көтүрдү. Борунун партламыш еринә торпаг төкмәйә башлады. Шамил исә яхындакы буруға тәрәф гачды.

Азад да нефтдән япышгана дөнмүш торпағы тез-тез борунун үстүнә төкүрдү.

Чох чәкмәди ки, Шамил илә бир нечә фәһлә кәлди. Фәһләләр боруну дәйишдиләр вә ушаглара дедиләр:

— Чох сағ олун, ушаглар! Әсл пионер белә олар!

Ифадәнин планы:

1. Ушаглар һара илә кедирдиләр?
2. Онлар нефтин ахмасыны нечә тапдылар?
3. Фәһләләр ушаглара нә дедиләр?

Балача киршәчи

Гыш тә'тили башланмышды. Кәндин яхынлығындакы гарлы дағда хейли пионер топланмышды. Пионерләр киршә ярышында иштирак этмәк үчүн бурая кәлмишдиләр. Гырмызы галстуклу ушагларын үзүндә сонсуз бир севинч варды. Ушаглар дөрд дәстәйә айрылмышдылар. Мүәллим ярыша биринчи бурахылан дәстәләрин ушагларыны вә киршәләрини нәзәрдән кечирди. Сонра ишарә верилди. Шейпурчу дағлара сәс салды. Киршә ярышы башланды. Тамашачылар кәнҹ киршәчиләрин сүр'әтлә сүрүшмәсини марагла сейр эдирдиләр. Онлар тез-тез габагда кедәнләри алгышлайырдылар.

Балача киршәчи бүтүн гүввәсини топлайыб, сүр'әтини кет-кедә даһа да артырды. Онун һүнәри тамашачылары чох севиндирди.

Бу, гырмызы галстуклу балача Аяз иди.

Ифадәнин планы:

1. Пионерләр һарая вә нә үчүн топланмышдылар?
2. Ушаглар нечә ярышырдылар?
3. Ким галиб чыхды?

Ҹәсарәтли чаван

Яз фәсли иди. Чайын кәнарында колхозун дәйирманчысы өз нөвбәсиндә ишләйирди. Бирдән һава гаралды, күләк әсди, шимшәк чахды вә күчлү яғыш яғмаға башлады.

Бир аздан сонра сел дәйирманы бүрүдү. Гоча дәйирманчы буну көрчәк гачмаг истәди. О, горхуб дәйирманын дамына чыхды. Сел кет-кедә артыб дәйирманын бир тәрәфини учуртду. Дәйирманчы әлләрини колхозчулара тәрәф узадыб ялварычы сәслә гышгырды.

Колхозчуларын арасында бир кәнҹ оғлан вар иди. О, яхшы үзмәк бачарырды. Оғлан тез союнду вә өзүнү суя атыб үзмәйә башлады.

Кәнҹ оғланы көрән гоча чох севинди. Һәмин кәнҹ дәйирмана яхынлашды. Гоча тез союнду вә суя атылыб оғландан япышды.

Кәнч оғлан чох зәһмәтлә гочаны кәнара чыхарыб өлүмдән гуртарды.

Ифадәнин планы:

1. Сел дәйирманы бүрүдү.
2. Кәнчин гочаны өлүмдән хилас этмәси.

Чаггал вә түлкү

Түлкү бағa кирмишди. Көрдү ки, тәлә гурулмушдур. Тәләдә бир парча гуйруг ағарырды. Түлкү фикирләшди. Сонра этрафы кәзиб бир арыг чаггал тапды.

— А чаггал гардаш! Нә үчүн о гуйруғу емирсән?

—Һаны?

— Одур эй... орада ағарыр.

— Бәс, өзүн нийә емирсән?

— Мән хәстәләнмишәм.

Чаггал тез дуруб тәләйә тәрәф кәлди. Ағзыны гуйруға узадан кими тәлә атылды. Гуйруг сычрайыб узаға дүшдү. Чаггалын аяғы тәләдә галды. Түлкү чәлд гуйруғу гапды.

Чаггал улая-улая деди:

— Түлкү гардаш, бәс сән хәстә дейилдин?

— Сән тәләйә дүшәндә, мән сағалдым.

Ифадәнин планы:

1. Түлкүнүн тәләйә раст кәлмәси.
2. Түлкүнүн һийләси.
3. Чаггалын тәләйә дүшмәси.

Көзәтчи

(Мир Чәлалдан)

Яй иди. Буруг устасы Аға Меһди машында кедирди. Онун едди яшлы оғлу Шаһин дә машында иди.

Онлар шәһәрдән хейли узаглашдылар. Шаһин машынын пәнчәрәсиндән тез-тез бахырды. Йолда онлар золаглы бир будкая раст кәлдиләр. Будканын янында голу чирмәкли бир гадын дурмушду. Шаһин атасындан онун ким олдуғуну сорушду.

Атасы чаваб верди:

— Көзәтчидир.

Шаһин бир дә бахды. Йолун оян-бу янында ики золаглы ағач маили дурмушду. Шаһин тәкрар сорушду:

— Бурада ки, бир шей йохдур?

—О, машынларын кедиб-кәлмәсини низама салыр. Адамлары хатадан көзләйир—дейә атасы чаваб верди.

Ифадәнин планы:

1. Машында ким кедирди?
2. Онлар йолда нәйә раст кәлдиләр?
3. Шаһин атасындан нә сорушду?
4. Атасы Шаһинә нә чаваб верди?

Гартал вә меймунлар

Биздән чох узагларда, галын мешәләрдә меймунлар яшайырдылар. Онлар чох иди. Онларын ичәрисиндә гоча, чаван вә балачалары да вар иди.

Мешәдә онлар ағачлара дырмашыр, будагларда әйләнир вә ойнайырдылар.

Бир балача меймун ағачын лап юхары будағына дырмашыб гышгырмаға башлады. Бирдән онун үзәринә юхарыдан бир гартал шығыды. Гартал ити чайнагларыны кечириб, меймуну өз ювасына апармаг истәди.

Меймун бәркдән гышгырды. Башга меймунлар да кәлиб тез ағача дырмашдылар, гарталы һәр тәрәфдән дөврәйә алдылар. Бә'зиләри гарталы вурур, бә'зиләри дишләйир, бә'зиләри исә гуйруғуну дартырды.

Гартал меймунла һавая галхмаг истәди. Балача меймун исә будагдан мөһкәм япышмышды. Гартал ону галдыра билмирди.

Меймунлар гарталын түкләрини йолурдулар. О, артыг балача меймуну сахлая билмәйиб бурахды.

Меймунлар балача меймуну дөврәйә алдылар, диггәтлә она бахдылар. Балача меймунун белиндә дәрин яралар әмәлә кәлмишди.

Ифадәнин планы:

1. Гарталын балача меймуна һүчуму.
2. Меймунларын балача меймуна көмәйә кәлмәси.
3. Гарталын балача меймундан әл чәкмәси.

Әһмәд баба

Гыш иди. Һәр ер гарла өртүлмүшдү. Ушаглар һәйәтдә гардан бир һейкәл гурдулар. Сонра да ону вуруб дағытдылар. Бу заман Әһмәд баба әлиндә ағач йол илә кечирди. О ушаглары көрүб даянды. Сонра ушаглара яхынлашыб деди:

— Ай ушаглар, сөзүм вар, бура кәлин.

Ушаглар Әһмәд бабанын этрафына топлашдылар. Әһмәд баба меһрибанчасына бу сөзләри деди:

— Әзиз балалар, гурдуғунузу дағытмайын. Сиз һәмишә яратмаға чалышын. Гар чох файдалыдыр. Бахын, бағдакы бу ағачларын дибинә гар йығылса, ағачлары шахта вурмаз, дибләриндә исә чүчү олмаз.

Ушаглар чох фикирләшдиләр. Сонра онлар хейли гар топлайыб ағачларын дибинә йығдылар.

Ифадәнин планы:

1. Ушаглар һәйәтдә нә етдиләр?
2. Әһмәд баба онлара яхынлашыб нә деди?
3. Ушаглар нә етдиләр?

Әмәк севән гыз

Наилә ахшам анасына деди:

— Ана, мәним үчүн парча, ийнә вә сап һазырла.

Ана тәәччүблә сорушду:

— Гызым, бунлары нейләйирсән?

Наилә деди:

— Биз мәктәбдә тикиш тикмәйи, килдән модел һазырламағы өйрәнәчәйик.

Ана чох севинди. О, фәрәһлә өз гызына бахды. Сонра исә парча, ийнә, сап, оймаг кәтириб Наиләйә верди. Наилә бунлары сәлигә илә кағыза бүкүб портфелинә гойду.

Дәрс вахтына аз галырды. Наилә үст-башыны сәлигәйә салды. Сонра портфелини көтүрүб мәктәбә кетди.

Ифадәнин планы:

1. Наилә анасындан нә истәди?
2. Анасы Наиләдән нә сорушду?
3. Наилә нә чаваб верди?
4. Анасы Наилә үчүн нә һазырлады?
5. Наилә шейләри алыб нә этди?

Әзиз гонаглар

Бакы вағзалында гатар биринчи йолда даянмышды.

Бакы пионерләри өзбәк достларыны йола салмаг үчүн вағзала кәлмишдиләр. Бакы пионерләри өз достларыны дөврәйә алмышдылар. Бу ики гардаш республиканын мәктәблиләри бир-бириндән айрылмаг истәмирдиләр. Ушагларын шән сәсләри һәр тәрәфә яйылмышды.

Бакы пионерләри һазырладыглары һәдиййәләри өз достларына верир вә онларла көрүшүрдүләр.

Бирдән паравоз фит верди. Гатар йола дүшдү.

Өзбәкистанлы достлар вагонун пәнчәрәләриндән башларыны чыхарараг, күллү йайлыгларыны еллэйирдиләр. Бакы пионерләри исә гатар көздән итинчәйә гәдәр, достларын архасынча бахдылар.

Ифадәнин планы:

1. Бакы пионерләри нә үчүн вағзала топлашмышдылар?
2. Онлар вағзалда нә эдирдиләр?
3. Гатар йола дүшәндә нә олду?

Һачылейләк

Кичик Дадашын бир пис адәти вар иди. О, һарада гуш көрсәйди, она даш атарды.

Бир күн Дадаш эвләринин яхынлығындакы бағда ойнайырды. Бу заман ағача бир һачылейләк гонду. Дадаш ердән бир даш көтүрүб она атды. Лакин даш һачылейләйә дәймәди. О, ганад чалараг учуб кетди. Элә бу заман коллугдан бир гызыл илан чыхды. Дадаш иланы көрчәк бәркдән гышгырды:

— Көмәк эдин! Көмәк эдин!

Һачылейләк узагдан иланы көрдү. О, тез кәлиб иланы тутду. Илан өлдү.

Дадаш һачылейләйә даш атдығы үчүн утанды вә тутдуғу ишдән чох пешиман олду.

Ифадәнин планы:

1. Дадашын пис адәти.
2. Онун һачылейләйә даш атыб говмасы.
3. Дадашын тутдуғу ишдән пешиман олмасы.

Олегин вә'ди

(Олег Кошевоюн ушаглыг һәятындан)

Олег балыг тутмағы чох севирди. Бир күн о, бачылары Светлана вә Лена илә бирликдә чая балыг тутмаға кетди. Чай чох ити ахырды. Гайыг чайын лап ортасына кәлиб чатмышды. Олег авар чәкмәйи Ленадан хаһиш этди. Өзү исә балыг тутмаг истәди.

Гызлар гайыгда атылыб дүшүр вә ойнайырдылар. Бирдән гайыг чеврилди. Һамы суя дүшдү. Сүр'әтлә ахан чай Светлананы апарырды. Олег үзә-үзә Светлананы тутуб саһилә чыхартды. Сонра да Лененын далынча гайытды. Бир аздан сонра Олег Ленаны да саһилә чыхартды.

Бу ишдән сонра Олег үзмәк өйрәтмәйи бачыларына вә'д этди. Олег өз вә'дини вахтында еринә етирди. Бир айдан сонра гызлар үзмәйи чох яхшы өйрәндиләр.

Ифадәнин планы:

1. Олег кимләрлә балыг тутмаға кетди?
2. О, Ленадан нә хаһиш этди?
3. Гайыг нә үчүн чеврилди?
4. Олег бачыларыны нечә хилас этди?
5. Олег вә'динә нечә әмәл этди?

Чанавар вә гузу

Көзәл бир яз күнү иди. Чәмәнликдә хейли гоюн-гузу отлайырды. Мешәдә исә бир гоча чанавар кизләнмишди.

Бирдән сүрү мешәйә тәрәф кәлмәйә башлады. Бу заман сүрүдән бир гузу айрылыб кери галды. Чанавар гузуну көрчәк ағзы суланды. Көзләри парылдады. О, яваш-яваш гузуя яхынлашыб пычылдады:

— Яхын кәл дайы гурбан! Кәл бир сәдәф буйнузундан, гара көзләриндән өпүм.

Әмлик гузу әввәл бир аз даянды. Сонра исә бойланараг титрәк бир сәслә мәләди. Гузунун сәсини эшидән чобанлар чанавара һүчум этдиләр. Һәрә чанавара бир дәйәнәк эндирди. Чанавар чох ялварды, анд ичди, лакин чобанлар она аман вермәдиләр, ону өлдүрдүләр.

Ифадәнин планы:

1. Чәмәнликдә.
2. Гузунун чанавара раст кәлмәси.
3. Чанаварын өлдүрүлмәси.

Халлы вә Юмру

Наиләнин ән чох севдийи топу, Юмру адлы бир пишийи, Халлы адлы бир ити вар иди. О, Юмру илә Халлыны балачалыгдан бир ердә ятыртмыш вә бәсләмишди. Буна көрә дә Халлы, Юмру бир-бирини вә Наиләни чох севирдиләр.

Бир күн Наилә топуну эвдә дийирләдиб ойнадырды. Халлы вә Юмру топун далынча гачырды. Лакин Юмру топу ағ, юмшаг пәнчәләри илә ойнадыб, Халлыя вермәк истәмирди. Халлы Юмрунун бу һәрәкәтиндән чох гәзәбләнди вә онун гулагларыны дишләди. Буну көрән Наилә Халлыны вә Юмруну тәпикләй вурду.

Наиләнин анасы бундан хәбәр тутду. Наиләни янына чағырыб деди:

— Гызым, балача һейванлары дөймәк, горхутмаг олмаз. Чүнки онлар күчсүздүр.

Наилә анасынын сөзләриндән чох утанды. Достларыны янына чағырыб онларла барышды.

Ифадәнин планы:

1. Наилә Халлы илә Юмруну нечә бәсләмишди?
2. Наилә Халлы илә Юмруну нә үчүн вурду?
3. Наиләнин достлары илә барышмасы.

Ағачдәлән

Балача Сәлим өз бағчасыны сулайырды. Элә бу заман һәйәтләриндәки чинар ағачына ити чайнаглы, узун димдикли вә бәзәкли бир гуш гонду. О, сәрт димдийи илә чаван бир будағы димдикләмәйә башлады. Буну көрән Сәлим ердән бир даш көтүрүб, гушу башындан вурду. Гуш башы үстә ерә дүшдү. Сәлим тез гушу көтүрүб эвләринә кәлди. Анасы Сәлими көрчәк деди:

— Бу ағачдәләни нә үчүн өлдүрмүсән? О, бағчая, бағa зиян верән һәшәраты тутуб ейир. Бүтүн гушлар бизим достумуздур. Сәлим чох пәрт һалда анасына деди:

— Ана, мән даһа букүндән сонра гушларла дост олачағам.

Сәлим һәмин күн анасы дейән шән гушлар үчүн юва гайырды.

Ифадәнин планы:

1. Сәлим бағчада нә эдирди?
2. Бу заман ағача нә чүр гуш гонду вә Сәлим нә этди?
3. Анасы Сәлимә нә деди?
4. Сәлим нә этди?

Дурна вә түлкү

Бир күн дурна түлкүйә гонаг кәлди. Түлкү довга биширмишди. Түлкү довғаны даяз бир нимчәдә дурнанын габағына гойду.

Дурна узун димдийи илә довғаны димдикләмәйә башлады, амма ағзына һеч бир шей кетмәди. Түлкү довғанын һамысыны ялады. Дурна исә эвинә ач кетди. Икинчи күн дурна түлкүнү гонаг чағырды. Дурна да довға биширмишди. Дурна довғаны һүндүр вә ағзы дар бир габа төкдү. Түлкү довғаны ейә билмәди. Бу дәфә довғанын һамысыны дурна еди. Түлкү исә эвинә ач гайытды.

Ифадәнин планы:

1. Дурнанын түлкүйә гонаг кәлмәси.
2. Дурнанын түлкүнү гонаг чағырмасы.

Тофигин ад күнү

Тофигин атасы дәниздә ишләйирди. Онларын евләри исә дәнизин яхынлығындакы фәһлә гәсәбәсиндә иди. Тофиг кечәләр анчаг бир шей көрә билирди. Бу да атасынын ишләдийи дәниз буруғунун ишыглары иди.

Тофигин ад күнү иди. Гоһумлары Тофигкилә кәлдиләр. Һамы ону тәбрик этди. Анчаг атасы исә һәлә ишдән кәлмәмишди. Тофиг пәнчәрәдән тез-тез дәнизә бахырды. Бирдән дәниздә бәрк фыртына башланды. О, бир даһа атасынын ишыгларыны көрмәди.

Гонаглар ананын һәйәчаныны баша дүшдүләр. Саат дүз он ики дәфә вурду, лакин Тофигин атасы енә дә кәлиб чыхмады.

Гонаглар кетдиләр. Тофиг пәрт һалда ятағына узанды. О, нә вахт юхуя кетдийини билмәди. Тофигин атасы ики күндән сонра евә гайытды. О, Тофиги гучаглайыб алнындан өпдү вә ону тәбрик этди.

Эртәси күнү анасы адлы-санлы бир нефт устасы һаггында гәзетдән Тофигә мараглы сөзләр охуду. Бу уста, Тофигин атасы иди.

Ифадәнин планы:

1. Тофигин атасы һарада ишләйирди?
2. Онлар һарада яшайырдылар?
3. Бир күн гоһумлары Тофиги нә үчүн тәбрик этдиләр?
4. Тофиг вә анасы нә үчүн һәйәчанлы идиләр?
5. Ән бөйүк һәдиййә.

Чейран баласы

Баһар чөлә кәзмәйә кетмишди. Бирдән узагда чейран сүрүсү көрдү. Баһар коллардан тута-тута дырмананда, итин атылыб дүшдүйүнү вә бир чейран баласынын даяныб мәләдийини көрдү. Баһар севиндийиндән өзүнү итирди.

Чейран бир дә мәләйиб юхары бахды. Узагдан сәс кәлди: сүрү ашырыма чатмышды. Онлардан бири дөнүб кери бахыр, мәләйирди; йәгин ки, бу анасы иди. Баһар итин көмәйи илә чейран баласынын габағыны кәсди. О, гуш кими һоппаныб көйә галханда, бир аяғы Баһарын әлинә кечди. Баһар чәлд ону гучаглайыб сахлады. Чейран мәләди.

Баласыны чағыран ананын сәси Баһара чох тә'сир этди. О, чейран баласынын үзүндән-көзүндән өпдү.

— Көзәл чейран, сәни анан чағырыр—дейиб ону бурахды.

Ифадәнин планы:

1. Баһарын кәзмәйә чыхмасы.
2. Онун чейран тутмасы.
3. Баһарын чейраны бурахмасы.

Бала сәрчә

Алмас атасы илә кәзмәйә чыхмышды. Бирдән онлар бир чиккилти эшитдиләр. Онлар этрафа бахдылар. Йолун үстүндә бир бала сәрчә көрдүләр. Бала сәрчәнин гуйруғу көдәк, димдийи сары иди. О һәлә уча билмирди.

Алмас сәрчәни тутду. О, сәрчәни евә кәтирди вә гәфәсә салды. Һәр күн сәрчәйә ем вә су верди.

Алмас һәр күн сәрчәни гәфәсдән чыхарыб, она учмаг өйрәдирди. Бала сәрчә әввәлләр учмаг әвәзинә гачыб, шкафын алтына кирирди. Сонралар яваш-яваш евин ичиндә учмаға башлады. Бу гайда илә Алмас бала сәрчәйә учмағы өйрәтди. Ахырда бала сәрчә ганадланды вә учуб кетди.

Ифадәнин планы:

1. Алмасын сәрчәни тутмасы.
2. Алмасын сәрчәйә учмаг өйрәтмәси.
3. Сәрчәнин учуб кетмәси.

Йолдашлыг

Әһмәд чох чалышган шакирд иди. О, һәмишә мәктәбә вахтында кәләрди. Дәфтәрини, гәләмини өзү илә кәтирәрди. Бир күн нечә олдуса, Әһмәд дәрсә карандашсыз кәлди.

Рәсм дәрси иди. Әһмәд Расимә деди:

— Расим, артыг карандашыны вер, мән дә шәкил чәким, карандаш кәтирмәмишәм.

Расим чаваб верди:

— Йох, өзүмә лазымдыр.

Йолдашлары буну эшитдиләр. Һәрә бир тәрәфдән Әһмәдә карандаш узатды.

Расим гыпгырмызы гызарды. О, пәрт һалда:

—Әһмәд, мәни бағышла,—деди вә артыг карандашыны Әһмәдә узатды.

Ифадәнин планы:

1. Әһмәдин Расимдән карандаш истәмәси.
2. Ушагларын карандаш вермәләри.
3. Расимин үзр истәмәси.

IV СИНИФ

Пионер көрпүсү

Аяз илә Гүдрәт мәктәбә кедирдиләр. Йолда онлар Мурад мүәллимә раст кәлдиләр. Онлар сөһбәт едә-едә архын кәнарына чатдылар. Амма һәр үчү донуб галды. Архын үстүндәки көрпү әриндә йох иди. Айдын олду ки, дүнәнки яғыш вә сел көрпүнү апармышдыр. Һәр һалда бурадан бир тәһәр кечмәли идиләр.

Ушаглар үч ири даш кәтирдиләр. Дашлары бир-бириндән бир аз аралы архын ичәрисинә атдылар. Сонра бир тәһәр кечдиләр.

Бир нечә күн сонра дәстәнин ичласы олду. Пионерләр көрпүнү тикмәк үчүн гәрар чыхартдылар.

Бир нечә күндән сонра архын кәнарында гызғын иш башланды. Бу ишдә колхоз да пионерләрә көмәк едирди.

Пионерләр бир нечә истираһәт күнү бурада ишләмәли олдулар. Ахырда, көрпү һазыр олду.

Дәстәнин йығынчағында бу ени тикинтийә пионер көрпүсү ады верилди.

Ифадәнин планы:

1. Йолда.
2. Көрпү ериндә йох иди.
3. Архдан кечмә.
4. Пионер йығынчағынын гәрары.
5. Көрпүнүн тикилмәси.
6. Көрпүйә ад верилмәси.

Чанавар вә ағачдәлән

(Нағыл)

Чанавар ағзында бир гоюн мешә илә гачырды. Бирдән бәрк бир таггылты ешидилди. Чанавар әлә билди ки, бу чобандыр, чомағы нәйә исә вурур. Чанавар горхуя дүшдү. Тез гоюну ерә бурахыб гачмаға башлады. Таггылты салан исә ағачдәләнмиш.

Чанавар буну билиб деди: «Бүтүн күнү таггылты салырсан, һәлә дә харрат ола билмирсән».

Ағачдәлән исә чанавара белә чаваб верди: «Сән бүтүн өмрүн бою гоюн гачырдырсан, амма енә дә сүрүйә саһиб ола билмирсән».

Ифадәнин планы:

1. Чанаварын гоюн гачырмасы.
2. Ағачдәләнин таггылты салмасы.
3. Чанаварын горхуб ову бурахмасы.
4. Чанавар илә ағачдәләнин сөһбәти.

Почталйон

Закирин он беш яшы варды. Баллы кәндиндә Закири һамы танıйырды. О, колхозчулара ени хәбәр, тәзә мә'лумат кәтирирди.

Закир Баллы кәндинин почталйону иди. О, һәр күн сәһәр тездән ериндән галхырды. Бир аз сонра велосипедини миниб район мәркәзинә йола дүшүрдү.

Баллы кәнди район мәркәзинин дөрд километрлийиндә иди. Бу йол чох раһат иди. Йолун һәр ики тәрәфи ағачларла еһатә олунмушду. Закир йола чыхан кими шән маһнылар охумаға башларды. Район почтасына чатан кими Баллы кәндинә аид мәктуб, журнал вә гәзетләри алыб чантасына гоярды.

Колхозчулар тарлая кедән заман Закир кәндә дөнәрди. О, һәр кәсин мәктубуну, журнал вә гәзетләрини тез өзүнә чатдырарды. Закир мәктәбә, кәнд Советинә, китабханая да гәзет вә журналлары вахтында апарыб верәрди.

Баллы кәндинин адамлары бу зирәк почталйону чох севирдиләр.

Ифадәнин планы:

1. Почталйон йолда.
2. Ени хәбәрләр.
3. Почталйона һөрмәт.

Гәшәнк түлкү

(Л. Кононовдан. Сәрбәст ифадә үчүн)

Ленин ову чох севирди. Анчаг вахты олмадығындан ова кеч-кеч кедәрди. О, хәстәләнмишди. Сонра сағалмышды, истираһәтә кетмишди. Белә бир вахтда йолдашлары ону түлкү овуна

дә'вәт этмишдиләр. Бу әһвалат гышда, яхшы шахталы бир күндә өлмушду.

Ову байраг илә этдиләр. Мешәнин әтрафында, түлкү ювасы олан ерләрдә балача, гырмызы байраглар асдылар. Сонра овчулар һәрәси өз ерини тутду. Ленин дә ири бир ағачын далында даянды. Онун әлиндә түфәнк вар иди.

Узагда ит һүрду. Сонра күллә ачылды. Бир гуш Ленинин башы үзәриндән учду, ағачын будағына гонду. Гар дәнәләри ерә сәпәләнди. Мешә чох көзәл вә сакит иди.

Бирдән бир түлкү көрүндү. Онун түкү узун вә юмшаг иди. Гуйруғу лап гәшәнк иди. Түлкү Ленини көрмүрдү. Түлкү бирдән габаға сычрады вә даянды. О ердә адам изи көрмүшдү.

Гоча бир овчу Ленинә тәрәф йүйүрдү.

Ленин исә түфәнкинин луләсини ашағы тутуб дурмушду. Гоча Ленинә деди:

— Нә үчүн вурмадыныз?

Ленин күлумсәди вә чаваб верди:

— Һейфим кәлди, о чох гәшәнк иди.

Ясәмән ағачы

(И. Әфәндиевдән)

Мәктәбимизин бағчасында бир ясәмән ағачы вар иди. Яз кәләндә бу ағач гәшәнк чичәкләр ачарды.

Бир күн дәрсдә Чәфәр мәнә деди ки, ясәмән ағачында бир бүлбүл юва салмышдыр.

Зәнк вурулду. Чәфәрлә мән тез ясәмән ағачынын янына гачдыг.

Мән ағача дырмашдым. Элә әлими ювая узатмаг истәйирдим ки, онун ичиндән бир бүлбүл учду. Ағачын көвдәси исә шаггылты илә сынды. Мән йыхылдым. Юва да учуб төкүлдү. Ушаглар күлүшдүләр вә мәним янымa гачдылар. Бу заман Аслан мүәллим дә кәлди. Мән чох пәрт олдум. Бир тәһәр аяға галхдым.

Аслан мүәллим мәнә деди:

— Биз дүняя ону даһа да көзәлләшдирмәк үчүн кәлмишик. Амма сән исә...

Мән мүәллимдән үзр истәдим.

— Мәни бағышлайын, мүәллим,—дедим.

Кәлән баһар ясәмән ағачынын көтүйүндән ени пөһрәләр галхды. Мән инди һәмин пөһрәләрә севә-севә гуллуг эдирәм.

И ф а д ә н и н   п л а н ы:

1. Бағчада ясәмән ағачы.
2. Синифдә сөһбәт.

3. Оғланын ағача чыхмасы.
4. Ағачын сынмасы.
5. Мүәллимин нәсиһәти.
6. Үзр истәмәк.

Күляз

(Г. Мусаевдән)

Ана вә атанын бирчә өвлады варды. О да ағыр һалда хәстә ятырды. Хәстәнин һалы кетдикчә даһа да писләширди. Амма һәлә дә һәким кәлмәмишди. Чүнки мәнтәгә һәкими Күляз район мәркәзинә ичласа кетмишди.

Байырда исә гар шиддәтлә яғырды. Кечәдән хейли кечмиш Күляз кәлиб чыхды. О, чох йорғун иди.

Буна бахмаяраг о, биринчи новбәдә хәстәнин хәстәлийини йохлады. Она илк ярдым көстәрди, ийнә вурду.

...Икинчи күн иди ки, Күляз хәстә ушағын янында галырды. Буну да анасына хәбәр вермишди. Амма бу ики күндә ушағын гыздырмасы азалмышды.

Күляз мәнтәгәйә гайытмаға һазырлашырды. Хәстәнин ана вә атасы Күляза нечә разылыг эдәчәкләрини билмирдиләр.

Күляз бир дә хәстәйә яхынлашды. Онун гыздырмасы совушмушду. Күляз хәстәнин үзүнә бахыб деди:

— Яхшысанмы?

Хәстә дә онун үзүнә бахды, лакин һеч бир сөз демәди. Онун анчаг инчә додаглары күлүмсәди. Буну көрән ана, ата ла севиндиләр. Ана Күлязы гучаглады вә деди:

— Чох сағ олун, һәким! Амма һеч билмирик сизин хәчаләтиниздән нечә чыхачағыг?

Күляз күлүмсәйән хәстәни көстәриб:

— Бизим мүкафатымыз будур—деди.

И ф а д ә н и н   п л а н ы:

1. Хәстә.
2. Шиддәтли гар.
3. Һәкимин кәлмәси.
4. Муаличә.
5. Сағалма.
6. Севинч.
7. Разылыг.
8. Күлязын чавабы.

Тохучулар

Фабрикдә һамы Нәркизин Барат Исмайылова илә ярышмасындан данышырды. Бә'зиләри Нәркизин гүввәсинә инан-

мырды. Онлар дейирдиләр ки, Нәркиз чох чавандыр. О, үч дәзкаһда ишләйә билмәз. Телли исә бу фикирләрә разы олмурду. О дейирди:

— Бура һүнәр мейданыдыр. Ким даһа да яхшы ишләсә, о галиб кәләчәкдир.

Телли Барат илә көрүшдү. Ондан сорушду:

— Һә, де көрүм шакирдин Нәркизин чағырышына нечә бахырсан?

Барат күлдү вә әлавә этди:

— Сән олса идин, бу ишә нечә бахардын?

— Мән фәхр эдәрдим.

— Мән исә арзу эдирәм ки, шакирдим бу ярышда мәнә галиб кәлсин.

Фабрикдә гызғын иш кедирди. Бирдән Нәркиз дәзкаһда ипәк сапларын бир-биринә илишдийини көрдү. О, тез устасы Бараты көмәйинә чағырды. Барат тез она көмәйә кәлди вә деди:

— Сән ишинә бах, мән дүзәлдәрәм. Бир аз сонра Барат сапларын илишийини дүзәлтди.

Нәркиз разылыг этди. Барат деди:

— Мән истәйирәм ки, һамы яхшы ишләсин. Даһа бөйүк гәләбә әлдә эдәк. Өлкәйә даһа чох вә яхшы ипәк верәк.

Ифадәнин планы:

1. Ярыш.
2. Үч дәзкаһда иш.
3. Сөһбәт.
4. Сапларын илишмәси.
5. Йолдашлыг көмәйи.

Дүзлүк

Тәнәффүс заманы гызлар Нәзакәтин башына топлашдылар. Һәрәси бир тәрәфдән она деди:

— Нәзакәт, сән бир дәфәлик дүзүнү де, йохса, мүәллим һамымыздан шүбһәләнәр. Буна көрә дә мүәллим синфә кәлән кими тәгсирини бойнуна ал. Йохса, яхшы олмаз.

Бир аз кечди. Мүәллим синфә кәлди. Һәр кәс өз ериндә отурду. Синиф чох сакит иди. Мүәллим деди:

— Нәзакәт, пионер доғру данышмалыдыр. Де көрәк, глобусу ким әзибдир?

Нәзакәт аягүстә дурмушду. Бирдән таныш бир сәс эшидилди:

— Мәнә сөз верин.

Һамы бахды. Данышмаг истәйән Шәфигә иди. О, деди:

— Глобусу әзән мәнәм.

Сонра Шәфигә һадисәни олдуғу кими нағыл этди:

— Этдийим иши бу вахта кими ачыб демәмишәм. Буна көрә үзр истәйирәм,—деди.

Ифадәнин планы:

1. Гызларын мәсләһәти.
2. Мүәллимин Нәзакәтә суалы.
3. Шәфигәнин э'тирафы.

Эв саһиби вә гонаг

(Чин халг нағылы)

Ер үзүндә ики дост яшайырды. Онларын һәр икиси ятмағы чох севирди.

Бир дәфә достлардан бири о бирисини гонаг чағырды.

Күнәш еничә чыхмаға башлаянда, гонаг йығышыб достукилә кетди. Эвдә ону һеч кәс гаршыламады.

Һәйәтдә отурду, эвин диварына сөйкәниб ятды.

Элә бу вахт, эв саһиби гапыдан чыхды. Көрдү ки, гонаг чағырдығы досту скамиянын үстүндә отуруб юхулайыр.

Эв саһиби дә онун янында отуруб өзү дә хорулдамаға башлады.

Бу вахт күнәш достлары яндырмаға башлады. Гонаг юхудан айылды. Көрдү ки, эв саһиби янында отуруб, юхулайыр.

Гонаг, эв саһибини оятмады. О, енидән юхуя кетди.

Күнәш өз шәфәгләри илә эв саһибинин үзүнү ишыгландырды. Эв саһиби ояниды. Енә гонағыны ятмыш көрдү. Бир гәдәр фикирләшиб енидән көзләрини юмду. Һава союмаға башлады. Күләк әсди. Гонаг көзләрини ачды. Көрдү ки, күнәш дағларын далына чәкилмишдир. Амма эв саһиби әввәлкиндән дә бәрк ятырды.

Гонаг отурдуғу ердән галхды. Аяг бармагларынын учунда һәйәтдән чыхыб эвинә тәрәф йолланды.

Бу вахт, артыг, ай да чыхмышды.

Эв саһиби юхудан айылды. Көрдү ки, гонағы йохдур.

«Йәгин, эвинә кедиб. Нә олар ки, мән дә эвимә кедим. Артыг ахшамдыр. Ятмаг вахтыдыр»—дейә эв саһиби өз-өзүнә фикирләшди вә ятмаг үчүн комасына чәкилди.

Ифадәнин планы:

1. Достлар.
2. Онларын юхучул олмасы.
3. Бир достун гонаг кәлмәси.
4. Һәр ики достун ятмасы.
5. Нәтичә.

Мурад дайынын севинчи

(Ифадә үчүн мәтн)

Биз колхоза көмәк этмәйи чох севирик. Чүнки Мурад дайы
кими дүня көрмүш, тәчрүбәли бир колхоз сәдри бизә инаныр,
иш тапшырыр. Биз билирик ки, бу иши ериңә етирмәклә колхо-
за хейир веририк.

Биз әзиз бир байрама һазырлашырдыг. Бу һазырлыгда
Мурад дайы да бизимлә иштирак эдирди. Бу байрам комсо-
молун 30 иллийи иди.

Мурад дайы өзүнү көһнә комсомолчу һесаб эдир. Биз элә
баша дүшүрдүк ки, о, зарафат эдир. Бизә элә кәлирди ки, Му-
рад дайы һәмишә элә белә олуб.

Нәһайәт, көзләдийимиз күн чатды. Биз клубу бир күн әв-
вәл бәзәдик.

Һамымыз тәзә палтар кеймишдик. Мурад дайы да тәзә
палтар кеймишди.

Бүтүн күнү чалдыг, ойнадыг, шәнлик эләдик. Ахшам Му-
рад дайы гонаглыг верди. Гонаглыгда сөһбәт заманы о, бизә
деди ки, 30 ил бундан габаг о да комсомолчу олмушдур. Бу 30
илдә онун көзләри габағында чох балалар бөйүйүб, пионер
олублар. Чох пионерләр комсомола кечибләр. Чох-чох комсо-
молчулар да партия үзвү олублар. Бу, Мурад дайы үчүн бө-
йүк хошбәхтликдир. Биз сизи белә азад вә шад көрәндә даһа
да севинирик. Анчаг ушаглар, бизим ушаглыг вә чаванлыг
вахтымыз хошбәхт олмайыб. Сиз хошбәхтсиниз. Бу көзәл за-
манын гәдрини билин. Яхшы охуюн, дейин, күлүн, хошбәхт
күнләр кечирин. Бизләр дә сизә бахыб севинәк.

Бәй вә әкинчи

(Сабирин «Балача сәһнә» әсәриндән көтүрүлмүшдүр)

Бу әһвалат чохдан олмушду. Ингилабдан габаг олмушду.
О вахт бизим районда бир бәй яшайырды. Онун бир нечә кән-
ди вар иди. Языг кәндлиләр ил узуну бу бәй үчүн ишләйирди-
ләр. Мин зәһмәтлә мәһсул әмәлә кәтирәрдиләр. Бәй исә әли-
ни агдан-гарая вурмазды. Онун аиләси вә өзү кәндлиләрин һе-
сабына раһат доланарды.

Бәй чох кефчил иди. О, һәр күн өз достларыны йығарды.
Онларла сөһбәт эдәрди, ейиб ичәрди. Ова чыхарды. Бир ил
бәрк гураглыг олду. Тахыл олмады. От, бағ, бағча сусузлуг-
дан гуруду. Кәндлиләр бәйә һеч бир шей кәтирә билмәдиләр.

Анчаг илин гураглыг кечмәси бәйин вечинә дейилди.
Бир күн бәй онун үчүн тахыл, яғ вә башга шей кәтирмә-
йән кәндлиләрлә һесаблашмаг гәрарына кәлди. Бу кәндлиләр-
дән бирини аиләси илә бәрабәр өз яныка чағыртдырды.

Бәй бәрк ачыгланмышды. О, ач чанавара охшайырды.
Бәй өз адамларына әмр верди ки, кәндлийә ағыр чәза версин-
ләр.

Бәйин әмри илә кәндлинин аягларыны мөһкәм бағлайыб
дөйдүләр. Сонра шишләри гыздырыб бәдәнинә басдылар.

Кәндлинин арвадынын үрәйи кетди. Ушаглары исә бу
ағыр чәзаны көрмәмәк үчүн көзләрини юмдулар.

Ифадәнин планы:

1. Һадисәнин вахты.
2. Бәйин һәяты.
3. Кәндлиләрин һәяты.
4. Гураглыг.
5. Бәйин тәләби.
6. Мәһсулун олмамасы.
7. Ағыр чәза.

Электрик стансиясы

Ичлас башланмышды. Бурада ерли адамлар, гонаглар до-
лу иди. Чүнки бу күн кәнддә ени электрик стансиясы ишә са-
лыначагды. Әввәл райком катиби данышды. Сонра ерли адам-
лар, гонаглар чыхыш этдиләр. Данышанлар гыса, айдын да-
нышырдылар.

Сонра ленти кәсмәк, стансияны ишә салмаг үчүн гоча
колхозчу Салеһә сөз верилди. О, деди:

— Бизим баба вә нәнәләримиз кечмишдә чох пис яшайыр-
дылар. Мән дә о ағыр һәяты көрмүшәм. Бу барәдә данышмая-
чағам. Ядымдадыр, Бизим лампа алмаға күчүмүз чатмырды.
Она көрә дә гаранлыгда отурурдуг. Сонра һисли чыраг тапдыг.
Бунун үчүн исә чох вахт нефт тапа билмирдик. Кечи пийи ян-
дырырдыг. Һисдән нәфәс ала билмирдик. Һәятымыз ағыр вә
әзаблы кечирди.

Нәһайәт ингилаб олду. Өлкәмиздә Совет һөкумәти гур-
дуг. Азад вә шән яшайыш әлдә этдик. Вәтәнимиздә сосялизм
гурдуг. Инди дә коммунизмә кедирик.

Биз көһнә кәндин гаранлыг, рүтубәтли эвләрини учурурдуг.
Онун ериндә сыра илә көзәл эвләр, мәктәбләр, электрик стан-
сиялары, сарайлар тикирик.

Биз совет вәтәндашы кими көзәл бир ад дашыйырыг. Би-
зә бу һәяты Совет һөкумәти вермишдир. Сағ олсун Совет һөку-
мәти.

Сонра Салеһ киши гайчы илә ленти кәсди. Электрик стан-
сиясы ишә салынды.

Ахшам бу мүнасибәтлә кәнд клубунда мүсамирә верилди.
Бу кечә кәндин һәр ериндә Илич лампалары парылдайырды.

Ифадэнин планы:

1. Йығынчаг.
2. Чыхышлар.
3. Салеһин нитги.
4. Стансиянын ишэ салынмасы.
5. Шэнлик.

Овда һадисэ

Бир дэфэ мешэйэ ова кетмишдим. Чох кэздим, чох доландым. Бэрк йорулмушдум. Һава гаралырды. Бу кечэ мешэдэ галмағы гэт этдим. Янымда ит йох иди. Она кєрэ тэкбашына ердэ ята билмэздим. Ағачда ятмаг гэрарына кэлдим.

Бир армуд ағачына чыхдым. Эввэл дэймиш армудлардан доюнча едим. Сонра ағачын галын бир ериндэ ерлэшиб узандым. Белими дэ кэмэрлэ ағача бэрк бағлайыб ятдым.

Кечэнин бир вахты элэ бил ки, мэни юхудан оятдылар. Кєзлэрими ачдым. Арха тэрэфдэн бир һэнирти кэлирди. Кєрдүм ки, бу бєйүк бир айыдыр. О, будагда отурмушду. Мэнэ армуд верирди. Донуб галдым. Нэ эдэчэйими билмэдим. Элэ бу вахт айы армуду ағзына гойду. Сонра башга бирини дэ дэриб енэ мэнэ тэрэф узатды. Бу дэфэ чэсарэтлэ элими армуда узатдым. Айы диксинди. Чэлд ағачдан ерэ һоппанды. Амма дүшдүйү ердэн бир даһа галхмады.

Сэһэр олду. Һава лап ишыгланды. Ердэ узанмыш айыя диггэт этдим. Чохдан єлмүшдү.

Мэн бу эһвалаты гоча овчулара нағыл этдим. Онлар мэнэ дедилэр ки, айы армуду мэнэ вермирмиш. Ишыға тутурмуш ки, кєрсүн дэйиб я йох. Чүнки айы кал армуд емэз.

Ифадэнин планы:

1. Овда.
2. Мешэдэ кечэлэмэ.
3. Юхудан оянма.
4. Айынын армуд узатмасы.
5. Диксинмэ.
6. Нэтичэ.

Хатирэ

(М. Энвэрдэн)

С. М. Киров ова чыхмағы чох севирди. О, истираһэт вахтыны һэмишэ овда кечирирди. Биз машында ов еринэ кэлэрдик. Мэн машыны бир аз кэнарда сахлардым. О, дүшэрди, ов далынча кедэрди. Бир гэдэр кечэрди, мэн онун сигналыны эшидэрдим. О, вурдуғу ову машына дашымаг үчүн мэни кємэйэ чағырарды. Киров маһир овчу иди. Һеч вахт овдан бош гайытмазды.

Бир дэфэ енэ овда идик. Балача бир сүфрэ ачыб отурмушдуг. Бирдэн бир чүт гуш учду. Биздэн бир аз кэнарда ерэ гонду. Киров түфэнки мэнэ верди вэ деди ки, бир ат кєрүм.

Мэн нишан алдым. Гушлары овладым. Гайыдаркэн Киров мэни тэ'риф этди. Мэн дедим ки, сизин түфэнкиниз матнит кимидир. Ову єзүнэ чэкир.

Сєз она хош кэлди. О, үрэкдэн күлдү.

Сонра Киров Бакыдан кетди. Мэн ону бир даһа кєрэ билмэдим. О, Ленинградда яшайыр вэ орада ишлэйирди. Амма Бакыны һеч вахт ядындан чыхармырды. О, мэни дэ унутмамышды. Мэнэ тез-тез һэдиййэлэр кєндэрирди. Бу һэдиййэлэрин ичэрисиндэ онун фото шэкли, бир ов түфэнки варды. Бунлар Кировдан мэнэ галан эзиз бир хатирэдир.

Ифадэнин планы:

1. С. М. Киров овда.
2. Онун Бакыдан кетмэси.
3. Ленинграддан һэдиййэ.
4. Эзиз хатирэ.

Ики гуш

(Р. Тагордан)

Эсир гушчуғаз гэфэсдэ отурмушду. Азадэ гуш мешэдэ севинчлэ нэғмэлэр охуюрду. Бир сабаһ сэһэр вахты онлар кєрүшдүлэр. Азадэ гуш эсир гуша деди ки, эзизим, кэл учаг, мешэйэ кедэк. Мешэ чох кєзэлдир. Орада кєзэл гушлар, яхшы ағачлар вар. Ора башга бир алэмдир.

Эсир гуш языг-языг зарылдады. О, азадэ гуша деди ки, кэл сэн дэ мэнимлэ бирка гэфэсдэ яшаяг.

Азадэ гуш онун һалына галыб деди ки, эзизим, гэфэс дардыр. Мэн орада ганад ачыб кєйлэрэ уча билмэрэм.

Эсир гуш енэ дэрдли-дэрдли бир аһ чэкди. О деди ки, кєйлэрэ учсаг, ганадларымыз йорулар. Чүнки орада гонмаға ер йохдур.

Азадэ гуш ялварды. О деди ки, эзизим, һеч олмаса мэнэ бир мешэ нэғмэси оху.

Эсир гуш она чаваб вериб деди ки, о мешэ нэғмэси билмир.

Гушлар сусдулар. Онлар һэр икиси бир-бирини севирди. Онлар бирлэшмэк, азад яшамаг истэйирдилэр. Лакин дэмир гэфэс онлара мане олурду.

Ифадәнин планы:

1. Әсир гуш гәфәсдә.
2. Азадә гушун она тәклифи.
3. Онларын сөһбәти.
4. Гушларын бир-бирини севмәси.
5. Манийә.

Бүлбүл

(Нағыл)

Бир падшаһын бир бүлбүлү вар иди. Падшаһ бүлбүлү гызыл гәфәсә салмышды. О, һәр күн бүлбүлүн янына кәлирди. Онун сәсинә пулаг асмаг истәйирди. Амма бүлбүл охумурду.

Бир күн падшаһ ачыгланды. О, әмр верди ки, охумаян бүлбүл сарая лазым дейил, говун ону кетсин.

Падшаһын әмри илә гәфәси ачдылар, бүлбүлү бурахдылар. Бүлбүл учду, мешәйә кетди.

Бир сәһәр тездән падшаһ ятағында хош бир сәс эшитди. Бүтүн сарай адамлары да бу сәсә галхдылар. Һамы ону таныды. Бу, сарайдан говулан бүлбүлүн сәси иди. Падшаһ әмр верди ки, һамы бүлбүлү ахтармаға кетсин. О, өзү дә кетди. Чох ахтардылар. Ахырда ону мешәдә тапдылар.

Бүлбүл чүрүк бир ағачын будағында отурмушду. О көзәл сәслә охуюрду. Бүлбүл сарай адамларыны вә падшаһы көрчәк даһа да бәркдән охумаға башлады. Чүнки бура онун доғма вәтәни иди.

Ифадәнин планы:

1. Бүлбүл гәфәсдә.
2. Падшаһын һәр күн гәфәсин янына кәлмәси.
3. Бүлбүлүн охумамасы.
4. Падшаһын әмри.
5. Бүлбүл енидән вәтәниндә.
6. Адамлар ахтарышда.
7. Бүлбүлүн севинчлә нәғмә охумасы.

Бир аданын сәркүзәшти

(М. Әнвәрдән)

Бу әһвалат ингилабдан әввәл олмушду. Мән бир капиталистинададакы нефт мә'дәниндә ишләйирдим. Адада бәрк ачлыг башламышды. Һәмид вә Һәлимә дә чох писләшайырдылар. Адада галанлар балыг, гуш овлайыр, бир тәһәр доланырдылар. Ахырда Һәмид дә әлачсыз галды. О, шәһәрә күнәмүзд ишләмәйә кетди.

Һәмид ики-үч һәфтәдән бир адая кәлирди. Газандығы пулу Һәлимәйә верирди, енә дә шәһәрә гайыдырды. О, ахырынчы дәфә адая кәләндә Һәлимәйә демишди ки, Гызыл Орду бизә көмәйә кәлир. Тез бир заманда бурада да ингилаб олачаг.

Бундан бир гәдәр сонра дәниздә һәрби кәмиләр үзмәйә башлады. Бу кәмиләр саһили атәшә тутурду. Каһ да саһилдән атәш ачылырды.

1920-чи илин апрел айы иди. Дәниздә бир баркас көрүндү. Бу баркас адая тәрәф кәлирди. Ачлыг чәкән гочалар, гарылар вә ушаглар дәнизин саһилинә топлашдылар. Онлар баркасын яхынлашмасыны үрәк дөйүнтүсү илә көзләйирдиләр.

Баркас яхынлашырды. Онун бурнунда бир ал байраг далғаланырды. Ададакылар бу гырмызы байрағы бөйүк севинчлә гаршыладылар. Баркасда Һәмид дә варды. Бурада кичик бир ичлас олду. Сонра баркасдакы ейинтини ишчиләрә пайладылар.

Ада ачлыгдан хилас олду. О күн Азәрбайчанда Совет һөкумәти гурулду.

Ифадәнин планы:

1. Ингилабдан әввәл адада вәзиййәт.
2. Адамларын аданы бурахыб кетмәси.
3. Дәниздә албайраглы баркасын көрүнмәси.
4. Азадлыг байрамы.

Илич лампалары

Балача Лейла атасы илә Бакыя кәзмәйә кәлмишди. Онлар ахшам вахты шәһәрә чатдылар. Шәһәрдә о гәдәр лампа янырды ки, элә бил көйдәки улдузлар ерә сәпәләнмишди. Күчәләр сүд кими ишыг иди.

Лейла һейран-һейран һәр тәрәфә бахырды. О, атасындан сорушду ки, бу лампалар кәндимиздә янармы?

Атасы чаваб верди ки, гызым, бу лампалар һәр ердә янмаз. Онун янмасы үчүн кәрәк электрик стансиясы олсун. Бир аздан сонра бизим кәнддә дә Илич лампалары яначагдыр.

Лейла Илич адыны эшидиб тәәччүблә атасынын үзүнә бахды. Чүнки, о, Владимир Илич Ленини яхшы таныйырды. О, мүәллимин нағыл этдийи сөһбәтдән билирди ки, Ленин өлкәмиздә азад Совет дөвләти яратмышдыр. Анчаг онун лампа ихтира этдийини билмирди. Она көрә атасындан сорушду ки, бу лампалары Иличми ихтира эдиб?

Атасы чаваб верди ки, гызым; лампалары Илич ихтира этмәйиб. Лакин Лейин демишдир ки, коммунизми тез гурмаг

үчүн бүтүн өлкә электрикләшдирилмәлидир. Одур ки, халгымыз бу лампалара Иличин адыны вермишдир.

Ифадәнин планы:

1. Лейла шәһәрдә
2. Онун атасына суалы.
3. Атанын Лейлая чавабы.

Илк мәктәб

Сейид Әзимин мәктәбиндә Әләкбәр язы тахтасында язмағы, скамия үстүндә отурмағы, сөз демәк истәдикдә әл галдырмағы өйрәнди. Дөрд ил мүддәтиндә Әләкбәр һесабы, рус дилини вә саир дәрсләри һәвәслә өйрәнмәйә башлады. Әләкбәр мәктәбин яхшы шакирдләриндән бири олду.

Бир күн Сейид Әзим ушаглара бир шеир охуюрду. Бирдә көрдү ки, дал сырада отуран ушаг башга бир ишлә мәшғулдур. О, сөзүнү кәсмәдән яваш-яваш ушаға яхынлашды. Ушағын яздығы дәфтәри онун габағындан көтүрдү.

— Әләкбәр, дәрсә нә үчүн гулаг асмырсан?

Әләкбәр аяға галхды вә деди:

— Мүәллим, дедикләринизин һамысыны әзбәр билирәм.

Сейид Әзим инанмады.

— Де көрүм, нә дедим?

Әләкбәр мүәллимин охудуғу ше'ри көзәл бир сәслә тәкрар этди. Мүәллим чох севинди.

С. Әзим Әләкбәрин дәфтәрини вәрәгләди. Дәфтәрдә бир сыра шеирләр көрдү. Бундан сонра Әләкбәрлә чидди мәшғул олмағы гәт этди.

Тапшырыг: Һекайәнин планыны тәртиб эдин, һәмин план үзрә ифадә язын.

Ловға довшан

(Рус халг нағылы)

Мешәдә бир довшан яшайырды. Бу довшанын яйда иши яхшы иди. Амма гышда доланачағы пис кечирди. Она көрә кәндә ов ахтармаға кедирди.

Бир күн довшан кәндин хырманына кәлир. Бурада бир сүрү довшана раст кәлир. Довшан өзүнү өймәйә башлайыр. О дейир:

—Мәним быгларым кими быг, пәнчәләрим кими пәнчә, дишләрим кими диш һеч кимдә ола билмәз. Мән һеч кимдән горхмурам.

Довшанлар бу әһвалаты гарға халая нағыл эдирләр. Гарға хала өзүнү өйән довшаны ахтарыр. Ахырда бир колун дибиндә ону тапыр. Довшан диксиниб дейир:

—Гарға хала, даһа мән өзүмү өймәйәчәйәм.

Гарға хала сорушур:

— Сән өзүнү нечә өйүрдүн?

Довшан дейир:—Мәним быгларым, пәнчәләрим вә дишләримдән һеч кимдә ола билмәз.

Гарға довшаны бир балача әзишдирир. Сонра дейир:

—Даһа өзүнү өймә!

Арадан бир аз кечир. Гарға чәпәрдә отуран заман итләр она һүчум эдирләр. Довшан буну көрүр. О бир дикин үстүнә чыхыр. Итләр буну көрүр, гарғадан әл чәкир, довшанын далынча дүшүрләр. Довшан гачыб итләрин əлиндән азад олур.

Бир аз сонра гарға хала илә довшан енә көрүшүрләр. Гарға дейир:

— Афәрин довшан, сән ловға дейилсән, гочагсан.

Ифадәнин планы:

1. Өзүнү өйән довшан.
2. Гарғанын довшана чәза вермәси.
3. Итләрин гарғая һүчуму.
4. Довшанын кәләйи.
5. Гочаг довшан.

Балача бүлбүл

Бир дәфә хан балача бир бүлбүл тутду. О, бүлбүлү гәфәсә салмаг истәди. Бүлбүл хана деди:

—Мәни бурах, мән сәнә яхшы мәсләһәтләр верәрәм.

Хан бүлбүлү бурахмаға сөз верди.

Бүлбүлүн биринчи мәсләһәти бу олду:

—Хан, һеч вахт эләдийин ишдән пешиман олма.

Икинчи мәсләһәт:

—Ағылсыз сөзләрә инанма.

Хан бүлбүлү бурахды. Бүлбүл һавая галхды. О хана деди:

— Сән мәни бурахдын, амма чох пис иш көрдүн. Сән билмәдин мәндә бөйүк бир хәзинә вар. Мәндә бөйүк, чох гиймәтли бир инчи вар. Әкәр о сәнин әлинә кечсә иди, сән даһа да варланардын.

Бунлары эшидән хан бүлбүлү тутмаг үчүн атылды. Бүлбүл хана деди:

— Инди мән баша дүшдүм ки, сән һәм хәсис, һәм дә ағылсызсан. Хан, гайтарыласы мүмкүн олмаян шей үчүн пешиман олдун, мәним ағылсыз сөзләримә инандын. Сән бир бах, көр

мән нә гәдәр балачаям. Бөйүк бир инчи мәним бәдәнимә нечә ерләшә биләр?

Балача бүлбүл бу сөзләри дедикдән сонра учуб кетди.

Тапшырыг: Ифадәнин планыны тутун, план үзрә язын.

Сүлһ тонгалы

— Әзиз ушаглар, бу тонгалы сүлһүн шәрәфинә яндырырыг.

Дүшәркә рәиси бу сөзләри дедикдән сонра тонгал әтрафына топлашмыш ушагларын ичәрисиндән үч пионер чыхды.

Ушаглар «Ян тонгалым, ян» нәғмәсини охумаға башладылар. Бу үч дост да тонгалы яндырды.

Нәғмә гуртарды. Сонра исә мейданчанын ортасында бир дәстә ушаг көрүнду. Бунлар дүнянын мүхтәлиф өлкәләриндә яшаян зәһмәткешләрин ушагларыны тәмсил эдирдиләр. Бир зәнчи ушағы деди:

— Биз сүлһ истәйирик. Капиталистләр исә сүлһ сөзүндән горхурлар.

Зәнчи ушағыны кореялы бир гыз әвәз этди. О, белә деди:

— Ата-аналарымыз дүшмәнләримиз гаршысында диз чөкмәдиләр. Онлар сүлһ үчүн йорулмадан вурушдулар. Нәһайәт, Совет һөкумәти вә бүтүн азадлыг севән халгларын арзусу еринә етирилди. Вәтәнимиздә мүһарибәйә сон гоюлду. Инди халгымыз ени әвләр, мәктәбләр, хәстәханалар тикир. Фабрик-заводлар гурур, көрпүләр салыр.

Сонра юнаныстанлы, чинли, в'етнамлы ушагларыны тәмсил эдән оғлан вә гызлар да бир-бир данышдылар.

Ифадәнин планы:

1. Сүлһ тонгалы.
2. Тонгал башында нәғмә.
3. Харичи өлкәләрдән кәлмиш ушагларын дедикләри.

Боран

Бир күн Инга илә Лео балыгчыларла бирликдә дәниз сәһилинә кетдиләр. Онлар аталарына көмәк этдикдән сонра хизәкдә эвләринә гайытмалы олдулар. Йолда гар бораны башланды. Онлар кәндә тез чатмаг үчүн хизәйә гошулмуш мараллары говдулар. Ахырда мараллар йорулуб даянды вә ерә йыхылды. Ушаглар өзләрини итирмәдиләр. Хизәкдәки һәсирләри көтүрүб чадыр гурдулар. Беләликлә, өзләрини вә мараллары боран дан мүдафиә этдиләр. Кетдикчә шиддәтләнән боран онларын үстүндә һүндүр гар тәпәси әмәлә кәтирди. Инга илә Лео да бу гар комасы алтындакы чадырда ширин юхуя кетдиләр.

Ахшама яхын гар бораны даянды. Ушагларын эвә гайытмамасы хәбәри һамыя чатды.

Колхозчулар топлашдылар. Маралларı хизәкләрә гошуб фәнәрләри яндырдылар вә дәнизә тәрәф кетдиләр. Бирдән мараллар кичик бир гар тәпәси янында даяндылар. Колхозчулар хизәкләрдән дүшүб, гар тәпәсини газдылар. Һәсири галдырдылар. Лео илә Инганын маралларын янында ятдыгыны көрдүләр. Һамы севинди. Маралларı хизәкләрә гошуб, эвә гайытдылар.

Ифадәнин планы:

1. Инга илә Лео һара кетмишдиләр.
2. Онлар гайыдаркән нә олду?
3. Ушаглар өзләрини борандан нечә мүдафиә этдиләр?
4. Колхозчулар Инганы вә Леону нечә тапдылар?

Тапшырыг: Һекайәни Инганын вә я Леонун дилиндән нагыл эдин.

Марал вә буйнузлары

Бир марал бәрк сусамышды. О, чайын гырағына кәлди. Бу заман марал суда өз буйнузларыны көрүб севинди.

Бирдән онун көзләри аягларына саташды. О өз-өзүнә деди:

—Һейиф ки, аягларым назик вә чиркиндир. Бу заман бир овчу ону көрүб вурмаг истәди. Марал овчуну көрчәк гачмаға башлады. Кәлиб, мешәйә чатды. Овчу исә маралын далынча гачмағында давам эдирди. Марал мешәнин галын еринә чатмаға тәләсирди.

Бирдән маралын буйнузлары ағачын будагларына илишди вә маралы гачмаға гоймады.

Марал өз-өзүнә дейирди:

—Мән нә ахмағам. Аягларымдан ачығым кәлирди. Амма аягларым мәни дүшмәндән гуртарды. Севдийим буйнузларым исә мәни өлүмә верди.

Ифадәнин планы:

1. Марал чай кәнарында.
2. Суда әксини көрүб, гычыны дейил, буйнузуну бәйәнмәси.
3. Овчунун маралы изләмәси.
4. Гычынын ону хилас этмәси.
5. Буйнузунун ону өлүмә вермәси.

Тәйярә

(Е. Чарушиндән)

Майын бири иди. Биз Никита илә эвин бүтүн пәнчәрәләрини ачдыг.

Пәнчәрә габағында еничә отурмушдуг ки, бирдән Никита чығырды:

—Ора бах! Ора бах!

Мән дә бахдым. Көйдә чохлу тәйярә көрдүм.

Бирдән бу тәйярә карваны бизә тәрәф учмаға башлады. Онлар бизә яхынлашдыгча даһа да бөйүйүрдү.

Тәйярәләр эвин үстүндән кечирди. Сәсдән гулаг тутулду, пәнчәрәләрин шүшәләри чинкилдәйирди. Никита әлләри илә гулагларыны тутду.

Бүтүн тәйярәләр өтүб кечди.

Никита деди:

—Ата, онлар нә горхулу шеймиш!

Атасы деди:

—Бүтүн дүшмәнләримиз бизим тәйярәмиздән горхурлар. Анчаг сән горхма. Онлар өлкәмиздә хошбәхт вә раһат яшамағымыз үчүн учурлар.

Тапшырыг: Һекайәни Никитанын дилиндән языв.

Арифин арзусу

Ариф һәлә кичик яшларындан гаршысына мүхтәлиф тәкәр, көһнә ачар вә метал парчалары йығарды. Әлинә чәкич алыб, һәйәтдә саатларла ишләрди. Арифин анасы Шө'лә хала бир күн енә оғлунун белә кәркин чалышдығыны көрүб сорушду:

—Ариф, нә дүзәлдирсән?

—Паравоз гайырырам!—дейә Ариф чаваб верди.

Арифин 7 яшы тамам олду. Анасы ону мәктәбә гойду.

Бир нечә ил кечди. Ариф 5-чи синифдә охуюрду.

О, эвдә кичик бир э'малатхана дүзәлтмишди, бош вахтларыны өз э'малатханасында кечирәрди. Ариф һәйәтләриндә яшаян Вася эмидән дә чох шей өйрәнирди.

Ариф 5-чи синфи гуртарды. О, Бакы дәмир йол мәктәбинә дахил олуб, сә'йлә охумаға башлады.

Бир нечә илдән сонра Ариф һәмин мәктәби ә'ла гиймәт вә тә'рифнамә илә гуртарды. Ону Бакы дәмир йол депосунун паравоз тә'мири сехинә ишә көндәрдиләр.

Тапшырыг: Һекайәнин планыны тутун вә план үзрә ифадә языв.

Киевдән мәктуб

Бөйүк зәнкдә синиф рәһбәри ушаглара деди ки, сизә мәктуб вар.

Гызлар вә оғланлар мүәллими дөврәйә алдылар. Мүәллим деди:

— Мәктуб Киев мәктәблиләриндән алынмышдыр. Сабаһ дәрсдән сонра охуярыг.

Эртәси күн бу мәктубу охудулар. Мәктубу Киев шәһәриндәки 45 нөмрәли мәктәбин шакирдләри язмышдылар. Мәктубда дейилирди:

— Бизим шәһәр бөйүк вә көзәлдир. Бурада һүндүр вә көзәл биналар көйә учалыр. Яхшы кәзмәли ерләр, көрмәли музейләр, пионерләр эви, баг, парк вардыр.

Киевли ушаглар мәктубда памбыға аид нүмунәләр вә шәһәрин мәнзәрәсинә аид шәкилләр көндәрмәйи дә хаһиш эдирдиләр.

Мәктубун сонунда онлара гонаг кәлмәйи дә хаһиш эдирдиләр.

Бир нечә күндән сонра ушаглар тәләб олунан шейләри һазырладылар. Онлар памбығы экмәк вә бечәрмәк һаггында да мәктуб яздылар. Бакыя аид көзәл шәкилләр топладылар. Гәшәнк албом дүзәлтдиләр.

Бакылылар һәдиййә вә мәктубу өз достларына көндәрдиләр.

Ифадәнин планы:

1. Мәктуб.
2. Киевин тәсвири.
3. Киевли ушагларын хаһиши.
4. Бакылы ушагларын чавабы.

Бичинчи вә чанавар

(Литва халг нағылы. Диалоглу ифадә үчүн)

Бир бичинчи йолун кәнарында отурмушду. О, чөрәк ейирди. Бир чанавар онун янына кәлди вә деди:

— Ай адам гардаш, нә ейирсән?

— Чөрәк.

— Мәнә дә вер, көрүм нечә шейдир.

Бичинчи чөрәкдән бир парча чанавара верди. Чанавар чөрәйи ейиб ағзы дада кәлди. О деди:

— Каш мән дә һәр күн бундан ейә идим.

Бичинчи деди:

— Һә олар ки, тахыл әк, истәдийин гәдәр е.

Чанавар разы олду. О бичинчидән хаһиш этди ки, тахыл әкмәйи она өйрәтсин. Бичинчи разы олду. Чанавара тахыл әкмәйи өйрәтмәйә башлады:

— Әввәлчә ери шумламаг лазымдыр.

— О саат чөрәк олачагмы?

— Йох, о саат чөрәк олмаячаг. Торпағы малаламаг, сонра шумламаг лазымдыр.

— О саат чөрәк олачагмы?

— Йох, пайызда тохум сәпәрсән, гышы ердә галар, язда тахыл көйәрәр, яйда да...

— Яйда емәк олар?

— Һәлә һарасыдыр. Тахылы бичмәк, дәрз бағламаг, гуруттмаг лазымдыр.

— Онда чөрәк һазыр олармы?

— Йох, һәлә һазыр олмаз, сонра чох иш көрмәк лазымдыр, —дейә, бичинчи чаваб верди.

Чанавар бир аһ чәкди вә деди:

— Йох, чөрәк емәк истәмирәм. Чүнки чох көзләмәк лазымдыр. Мән истәйирәм гарным тез дойсун.

Бу һалда бичинчи онун үстүнә бир гоч бурахды. Гоч ачанавара бир кәллә вурду ки, узаныб ердә галды. Хейли сонра айылыб, өз-өзүнә беле деди:

— Көрәсән ону едим, я йох? Йәгин ки, емишәм...

ЗИЙӘДДИН КӨЙҮШОВ

АЗӘРБАЙЧАН МААРИФПӘРВӘРЛӘРИНИН ЭТИК КӨРҮШЛӘРИНДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ВӘ ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУ ИДЕЯЛАРЫ ҺАГГЫНДА

XIX әсрин икинчи ярысында яшамыш Азәрбайчанын көркәмли мүтәфәккир вә маарифпәрвәрләри М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу идеялары бөйүк ер тутур вә онларын этик көрүшләринин мүһүм тәркиб һиссәсини тәшкил эдир.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз әсәрләриндә, мәктуб вә мәгаләләриндә даһи сәләфләри олан Низаминин, Фүзулинин, Хаганинин, Вагифин, Видадинин вә башгаларынын зәнкин вәтәнпәрвәрлик ирсини ләягәтлә горуюб сахламыш вә яшадыглары ичтимаи мүһитин тәләбләринә уйғун олараг ону даһа да инкишаф этдирмишләр.

Шүбһәсиз ки, кичик бир мәгаләдә бу зәнкин ирси мүфәссәл олараг көстәрмәк, изаһ этмәк мүмкүн дейилдир. Мәһз буна көрә дә биз бу мәгаләдә XIX әсрин икинчи ярысында яшайыб яратмыш олан Азәрбайчан маарифпәрвәрләринин этик көрүшләриндәки вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу идеялары үзәриндә даянмагла кифайәтләнәчәйик.

☆

Өз доғма вәтәнинә, өз халгына дәрин мәһәббәт Азәрбайчан маарифпәрвәрләринин чохчәһәтли әмәли фәалиййәтләринин әсас хәттини тәшкил эдир.

Онлар вәтәнә, халга мәһәббәти, халгын сәадәт вә хошбәхтлийи уғрунда мүбаризәни ән йүксәк әхлаги вәзифә сәвиййәсинә галдыраараг, вәтәнпәрвәрлик мәфһумуна, халгын мәнафеинә уйғун олан, вәтәнин тәрәггисинә доғру йөнәлдилән вә бу тәрәггийә көмәк эдән һәр чүр һәрәкәтләри дахил этмишләр.

М. Ф. Ахундов «Инсанын тәләбаты» адлы мәгаләсиндә вәтәнә мәһәббәт һиссини инсанын ән мүһүм вә биринчи дәрәчәли һәяти тәләбләриндән бири кими гиймәтләндирмишдир. М. Ф. Ахундов вәтәнә мәһәббәти доғма аиләйә мәһәббәт һиссилә эйниләшдирәрәк язырды ки, инсанын мә'нәви тәләбаты вәтәнә вә аиләйә мәһәббәт һисси илә өдәнилир. Бу һиссләр о гәдәр гүввәтлидир ки, һәтта инсан узун мүддәт вәтәндән вә аиләдән айры яшамаға мәчбур эдиләрсә, даим вәтән вә аилә һәсрәтиндә галарса мәһв ола биләр.[1]

М. Ф. Ахундов халгдан, вәтәндән айры һәяты ән мә'насыз вә ән сөнүк һәят һесаб эдирди. Онун фикринчә өз вәтәнинин, өз халгынын талеинә лагейд янашан адамы әхлаглы адам һесаб этмәк олмаз. Әксинә, бу чүр адамлар бир нөв мә'нәви шикәстдирләр. Әсл йүксәк әхлаглы, хейирхаһ адам ялныз, о адам һесаб эдилә биләр ки, о, өзүнүн бүтүн һәрәкәт вә давранышыны әсл вәтәнпәрвәрликлә уйғунлашдырсын[2].

Һ. М. Зәрдаби «Халг үчүн ағлаян көз кор олар» мәсәлини өзүнә шүар эдәнләрә гаршы кәскин мүбаризә апарараг, өзүнүн «Халг иши уғрунда чалышан һәмишә яшар» фикрини ирәли сүрмүшдүр. Халгын сәадәти, вәтәнин тәрәггиси уғрунда мүбаризәни Зәрдаби һәмишә әхлагын ме'яры һесаб этмишдир. О, халгын мәнафеи әлейһинә һәрәкәт эдәнләри, өз «хошбәхтликләри»ни минләрлә адамларын әзаб вә изтираблары һесабына гурмаға чалышанлары «һәшәрат» адландырмышдыр.

Вәтәнин, халгын талеи илә марагланмаян, ялныз өз шәхси эгоистик һиссләрини өдәмәклә мәшғул олан, халгын чәһаләт вә фәлакәти һесабына вар-дөвләт йыған бәйләри, ханлары, моллалары, шейхләри, заһидләри Зәрдаби амансыз сурәтдә гамчылаяраг язырды: «Эй зикр олан әшхаслар, буну фәһм эдин ки, Сизин доланачағыныз халг илә'дир вә дирилийиниз онун дирилийинә мөвгуфдур, нечә ки, инсанын гарнында зиндәканлыг эдән гурдлар инсан едийи хөрәклә доланыр вә инсан вәфат эдәндә онлар һәм вәфат эдир, һабелә сиз халгын ганыны соруб, ону пуч эдиб, өзүнүз дә пуч олачагсыныз»[3].

Һ. М. Зәрдаби дөнә-дөнә гейд этмишдир ки, вәтәнә, халга мәһәббәт тәмәннасыз олмалыдыр, өз өмрүнү халг вә вәтән уғрунда мүбаризәйә сәрф эдәнләри вәтән һеч заман унутмур. Вәтәнин тәрәггиси, онун гүдрәт вә шөһрәти уғрунда мүбаризәдәки әмәлләрин мүгабилиндә дәрһал мүкафат көзләмәк олмаз.

[1] Бах: М. Ф. Ахундов, Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, Бакы, 1953-чү ил, сәһ. 186.
[2] Бах: еңә орада, сәһ. 281.
[3] «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 3.

Вәтәнә, халг ишинә мәһәббәт инсанын мә'нәви аләминә хас олан әхлаги сифәтә чеврилмәлидир. О, кәнчләрә этдийи мәшһур мүрачиәтиндә язмышды:

«Эй элм тәһсил эдән чаванларымыз, доғрудур, бизим вәтән гардашларымыз илә үнс тутмаг чәтиндир. Сиз данышдығынызы онлар баша дүшмәйиб, әф'алынызы шәриәтә намүвафиг һесаб эдиб сизә кафир дейиб инчидәчәкләр... Амма инсаф дейил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти—гардашларынызы атыб онлары кор вә сәркәрдан гоясыныз. Бәс ләззәти-дүняя тамаһ этмәйиб өз гардашларынызы әмәли-хейрә вадар эдин, гой шаирләр сизи һәчв этсин, моллалар лә'нәт охусун, әвамүннас даша бассын, Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәк кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда Сизи шәһид һесаб эдиб, Сизә рәһмәт охуячаг»[1].

Һ. М. Зәрдаби өз этик көрүшләриндә вәтәнпәрвәрлийә инсан әхлагынын ән мүһүм мәнбәләриндән бири һесаб этдийи «вичдан» мәфһуму илә әлагәдар бахыр. О, һесаб эдир ки, вичдандан вә ағылдан мәһрум оланлары һәгиги инсан саймаг мүмкүн олмадығы кими, вәтәнпәрвәрликдән, халгы дәриндән севмәк һиссиндән мәһрум оланлары да сөзүн әсл мә'насында инсан саймаг олмаз. Чүнки, белә инсанларын һәрәкәтләри вә давранышларыны һейванларда мөвчуд олан инстинктдән айырмаг чәтиндир.

Азәрбайчанын көркәмли маарифпәрвәр шаири С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә дә эйни фикирләрә раст кәлирик. Ширвани «Гафгаз мүсәлманларына хитаб», «Мүчтәһидин тәһсилдән гайытмасы», «Руһанилик тәһсили», «Аллаһа рүшвәт», «Бәлх газиси вә харрат», «Ширван бәйләри һаггында» вә бир сыра башга шеирләриндә халгын авамлығындан истифадә эдиб ону зәли кими соран, вәтән вә халгын гейрәтини чәкмәйән, «симузәр үчүн атасыны гәбирдән чыхаран» адамлары кәскин тәнгид атәшинә тутмуш, онлары ән рәзил вә мискин адамлар кими дамғаламышдыр.

«Һәсәнбәйин һүзуруна» адлы ше'риндә Ширвани чохларынын вар-дөвләт далынча гачараг, вәтәнпәрвәрлик һиссиндән мәһрум олдуғундан шикайәтләниб язмышды:

Мәкәр аздыр бу халгда дөвләт?
Чохду дөвләт вәлейк йох һиммәт.
Милләтин гейрәтин чәкән йохдур,
Тохми-хошбәхтлик әкән йохдур[2].

[1] «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 11.
[2] С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1950-чи ил, сәһ. 41.

Ширвани мүсəлман руһанилəрини мəhз вəтəнпəрвəрлик һиссиндəн мəһрум олдугларына, халгын сəадəти гейдинə галмадыгларына, халгы даим чəһалəт вə зүлмəт ичəрисиндə сахламаға чəhд етдиклəринə көрə амансыз сурəтдə гамчыламышдыр. О телеграфы «иблис əмəли», дəмир йолуну «кари-шейтан» адландыран вə бунунла да халгы тəрəгги йолундан аздыран мүчтəһидлəр һаггында язмышды:

Бир дейəн йохдур, эй имам сəрир,
Эдəчəксəн нə вахтадəк тəзвир?
Туталым элмə олмусан васил,
Бизə бу элмдəн нəдир һасил?...
Һансы кури сəн этмисəн бина,
Һансы əмваты эйлəдин əһя?
Һаны ислам үчүн сəрəнчамын,
Ерə кирсин о мүчтəһид намын![1]

Азəрбайчан маарифпəрвəрлəринин этик көрүшлəриндə вəтəнпəрвəрлик садəчə олараг вəтəни вə халгы севмəклə мəһдуд эдилмир. Онлар екдилликлə белə бир эгидəдə олмушлар ки, вəтəнə мəһəббəт онун тəрəггиси уғрунда мүбаризə илə билаваситə бағлы олмалы вə инсанларын əмəли фəалиййəтинин һəрəкəтверичи амилинə чеврилмəлидир. Əкəр белə олмаса, вəтəнпəрвəрлик пассив вə мə'насыз һисслəрə дөнəр вə яхуд бош сөздəн ибарəт олуб галар. Əсл вəтəнпəрвəр үчүн өз вəтəнинин, өз халгынын азад вə хошбəхтлийини арзу этмəк һəлə кифайəт дейилдир, о бу арзуну һəгигəтə чевирмəк уғрунда əмəли мүбаризəйə киришмəлидир. Башга сөзлə десəк, һəгиги вəтəнпəрвəр вəтəнə вə халга мəһəббəтини өз əмəли фəалиййəти илə ишдə сүбут этмəлидир.

М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зəрдаби вə С. Ə. Ширвани өзлəри бу чүр вəтəнпəрвəрлийин парлаг нүмунəсини көстəрмишлəр. Онлар чəһалəт вə зүлмəт ичəрисиндə боғулан бир халгын сəадəт вə тəрəггисинин мүмкүн олмадығыны йəгин эдəрəк он иллəр эрзиндə сон дəрəчə чəтин тарихи шəраитдə халгын маарифлəнмəси, онун «гəфлəт юхусундан оянмасы», элмə вə мəдəниййəтə говушмасы уғрунда мəрдликлə мүбаризə апармышлар.

Ерли имтиязлы силклəрин вə чар мə'мурларынын кəркин мүгавимəтини гырараг, Һ. М. Зəрдаби өз касыб вəсаити илə олмазын əзабларын баһасына 1875-чи илдə өз ана дилиндə «Əкинчи» гəзетини нəшр эдəркəн, архасына чанта тахыб Гарабағын, Шəкинин, Ширванын кəндлəрини кəзəрəк хейриййə чəмиййəтлəри ярадаркəн, С. Ə. Ширвани руһанилəрин вə Ширван бəйлəринин тəһгиринə дөзəрəк өз вəтəниндə дүнйəви элмлəри тəдрис эдəн мəктəб ачаркəн, М. Ф. Ахундов ени Азəрбайчан əлифбасы яратмаг уғрунда бир нечə ил эрзиндə дахили вə харичи чəһалəтпəрəстлəрə гаршы амансыз мүбаризə апараркəн белə бир əсл вəтəнпəрвəрлийи нүмайиш этдирмишлəр.

[1] С. Ə. Ширвани, Əсəрлəри, II чилд, Азəрнəшр, 1950-чи ил, сəһ. 95

Азəрбайчан маарифпəрвəрлəринин этик көрүшлəринин баш хəттини белə бир идея тəшкил эдир ки, элм вə маарифдəн мəһрум олан бир халг һəгиги азадлыг иддиасында ола билмəз. Элм вə маариф тəкчə идрак васитəлəри олмайыб, һəм дə вəтəнин тəрəггисинин, халгын азадлыг вə сəадəтинин ачарыдыр.

М. Ф. Ахундов мəктубларынын бириндə һəмин фикри даһа долғун ифадə эдəрəк язмышды: «Мə'лумдур ки, элм вə мəдəниййəт кениш яйылдыгдан сонра деспотизм, фанатизм вə супермасион артыг яшая билмəзлəр»[1].

Буна көрə дə Ахундов белə һесаб эдирди ки, «Элм вə маариф бүтүн халг арасында ашағыдан тутмуш юхарыя гəдəр, варлыдан тутмуш йохсула гəдəр мүстəснасыз олараг һамынын арасында яйылмалыдыр, чобан да, əкинчи дə, тачир дə, эттар да назирлəрин əлиндə олан игтидара малик олмалыдырлар. Бүтүн халг дөвлəт башчыларынын көрдүйү тəдбирлəрдə иштирак этмəлидирлəр»[2].

Азəрбайчан маарифпəрвəрлəри мəһз буна көрə дə нəинки элмə, маариф вə мəдəниййəтə йийəлəнмəйи, һабелə һəр ердə элм вə мəдəниййəти яймағы да мүһүм əхлаги вəзифə һесаб этмишлəр.

Һ. М. Зəрдаби «Каспи» гəзетиндə дəрч этдирдийи мəгалəлəриндəн бириндə «Элми һəгигəтлəри мүтəхəссислəрин дар чəрчивəсиндəн чыхарыб, онлары бүтүн күтлəлəрин малы этмəйи» алимлəрин əн вачиб мə'нəви борчу һесаб эдирди[3].

М. Ф. Ахундов əхлагча камиллəшмə үчүн ирəли сүрдүйү мəшһур едди вəзифəдəн бешинчисини «инсанын элм далынча кетмəси»ндəн ибарəт һесаб этмишсə, алтынчы вəзифəни инсанын һəр ердə элми яймаға чалышмасында көрмүшдүр. О, өзү һаггында мəмнуниййəтлə язмышды:

«Мəн халгы севəн, чанымы бу йолда гурбан вермəйə һазыр олан бир адамам...

Мəним мəгсəдим ислам халгларыны сарсыдан чəһалəти ортадан галдырмаг, элмлəри, сəнəтлəри инкишаф этдирмəк, халгымызын азадлығы, рифаһы вə сəрвəтинин артмасы үчүн, вəтəнин абадлашдырылмасы үчүн вə исламиййəтдəн əввəл ба-

[1] М. Ф. Ахундов, Əсəрлəри, III чилд, Азəрнəшр, 1955-чи ил, сəһ. 200.
[2] Енə орада, сəһ. 76—77.
[3] Бах: «Каспи» гəзети, 1899-чу ил, № 32.

баларымызын малик олдуғу шан вә шөвкәтин бәрпа эдилмәси үчүн әдаләтә рәвач вермәкдир»[1].

Азәрбайчан маарифпәрвәрләри вәтәнин мәнафеи наминә һәр чүр гурбанлара дөзмәйи, һәтта ери кәләрсә, чандан кечмәйи белә лазым билмишләр. Онлар инсан өмрүнүн мә'насыны, хошбәхтлийин әсас мәзмунуну халг иши уғрунда мүбаризәдә көрмүшләр. Азәрбайчан маарифпәрвәрләри хошбәхтлийи өтәрки һәззләрдә вә яхуд вар-дөвләт йығмагда, һакимиййәт әлдә этмәкдә көрәнләри кәскин тәнгид этмишләр.

М. Ф. Ахундов язырды ки, зор вә һийлә йолу илә топланмыш инчиләр вә брилянтлар вә яхуд баш назир столунун архасында әйләшмәк вә я башына шаһлыг тачы гоймаг өз-өзлүйүндә һәлә инсана һәгиги хошбәхтлик верә билмәз[2].

Һ. М. Зәрдаби язырды ки, хошбәхтлик о дейил ки, бир гәдәр сәрвәт топлайыб өмрүнү кейфләрдә кечирәсән вә я мүхтәлиф йолларла «бәйлик» ады алыб, әйяшлыгла мәшғул оласан. Әкәр өмрүн мә'насы бу олсайды, онда инсаны нечә тәбиәтин тачы адландырмаг оларды?[3]

С. Ә. Ширвани «Назимин ифадәси», «Ики шаһзадә», «Искәндәр илә дәли», «Искәндәр вә гоча», «Симич вә онун гулу», «Дөвләтли вә гонаг» вә бир сыра башга шеирләриндә ән йүксәк сәадәти вар-дөвләт саһиби олмагда көрәнләрә вә буна көрә дә бүтүн өмрүнү сәрвәт йығмаға сәрф эдәнләрә дәриндән истеһза этмишдир. Онун нәзәринчә, даими олмаян сәрвәт вә зүлм үзәриндә даянан һакимиййәт хошбәхтлийин мәзмунуну тәшкил эдә билмәз.

Азәрбайчан маарифпәрвәрләри шәхси хошбәхтлийи үмуми халгын хошбәхтлийи илә әлагәләндирәрәк екдилликлә белә бир мөһкәм фикрә кәлмишләр ки, ән йүксәк сәадәт халгын сәадәтидир, ән долғун вә ән мә'налы өмүр исә халг иши уғрунда мүбаризәйә сәрф олунан өмүрдүр.

Азәрбайчан маарифпәрвәрләринин вәтәнпәрвәрлийи өз конкретлийини эйни заманда онларын Азәрбайчанын чохәсрлик милли мәдәниййәтинә, онун мүтәрәгги тарихи ән'әнәләринә, доғма ана дилинә олан түкәнмәз мәһәббәт бәсләмәләриндә экс этдирмишдир. М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз әсәрләриндә, мәктуб вә мәгаләләриндә Низаминин, Хаганинин, Фүзулинин, Вагифин, Мирзә Шәфинин, Закинин вә милли мәдәниййәтимизин башга көркәмли нүмайәндәләринин адларыны дәрин бир еһтирам вә вүгар һиссилә чәкирләр.

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 128—129.

[2] Бах: енә орада, сәһ. 236.

[3] Бах: «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 6.

Онлар узун мүддәт әрзиндә Азәрбайчан дилинин горунуб сахланмасы вә сафлығы уғрунда әзмлә чалышмышлар.

М. Ф. Ахундов әсрләр боюнча Азәрбайчанда ағалыг эдән Түркийә вә Иран мүстәбидләринин төрәтдикләри ганлы чинайәтләрдән бирини онларын Азәрбайчаны зорла түркләшдирмәк вә фарслашдырмаг сиясәтиндә көрмүш вә буну Азәрбайчан халгы үчүн фачиә һесаб этмишдир. О, һәлә 1853-чү илдәки мә'рузәләринин бириндә Азәрбайчан дилинин горунуб сахланмасы мәсәләсинә Азәрбайчан милләтинин горунуб сахланмасы илә әлагәдар олан мүһүм бир мәсәлә кими бахараг тәәссүфлә язмышды: «Азәрбайчанлыларын сайча башга халглардан чох олдуғу Загафгазия өлкәси, бу ерләр Русияя илһаг эдиләнә гәдәр я Иран шаһлары, я да Түркийә султанларынын һакимиййәти алтында иди. Иран шаһлары һаким олдуглары заман бурадакы азәрбайчанлыларын язы ишләри фарс дилиндә, түркләр һаким олдуглары заманларда исә Загафгазияда яшаян азәрбайчанлыларын дилиндән көкүндән фәргли олан түрк дилиндә апарылырды. Бунун нәтичәсиндә дә азәрбайчанлылар индийә гәдәр халис Азәрбайчан дилиндә әдәбийятдан мәһрумдурлар вә бу дилдә охумаг үчүн орижинал әсәрләрә тәсадүф эдилмир»[1].

С. Ә. Ширвани «Үч дил» ше'риндә азәрбайчанлыларын ялныз әрәб вә фарс дилләриндә данышмаға мәчбур эдилмәләриндән вә бунун нәтичәләриндән шикайәтләнәрәк язырды:

Дейирләр ки, үфунәт эйләйибдир бейзейи-ислам,
Кәрәк рәф'и-үфунәтчүн эдәк бу дәрдә дәрманы.
Бина тә'лим-әтфалә әлифбаи чәдид этсин,
Көтүрсүн мүшкүлаты, заһир этсин рәсми-асани.
Кәрәк тазә үсул үзрә ачылсын чүмлә мәктәбләр,
Кәтирмәк тазә үслубә кәрәкдир көһнә дүняны[2].

Лакин Азәрбайчан маарифпәрвәрләри һеч заман милли-мәдәни айрылыг, тәнһалыг мөвгеиндә дурмамышлар. Онлар милли Азәрбайчан мәдәниййәтинә гызғын мәһәббәт бәсләмәклә бәрабәр, габагчыл рус, шәрг вә Авропа мәдәниййәти ирсинә дә бөйүк бир һәссаслыгла янашмышлар.

М. Ф. Ахундов өз әсәрләриндә шәрг мәдәниййәтинин көркәмли нүмайәндәләри Әбдүррәһман Чами, Имам Гәзали, Чәлаләддин Руми, Шейх Сә'ди Ширази вә башгалары илә бирликдә Авропанын мәшһур элм вә мәдәниййәт хадимләриндән

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 21.

[2] С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1950-чи ил, сәһ. 29.

Волтерин, Руссонун, Монтескйонун, Боклун, Спинозанын, Мирабонун, Думанын, Байронун вә башгаларынын әсәрләринә дәрин һөрмәт бәсләдийини билдирмишдир.

Һ. М. Зәрдаби өз әсәрләриндә бөйүк разылыг вә дәрин эһтирам һисси илә даһи рус алимләри Мечниковун, Сеченевин, М. Ковалевскинин, Тимирязевин, тарихчи Соловйовун, Авропанын көркәмли тәбиәтшүнас алимләри Дарвинин, Ламаркын, Линнейин, Қохун вә башгаларынын адыны чәкмишдир.

Азәрбайҹан маарифпәрвәрләри һәмишә белә бир әгидәни мүдафиә этмишләр ки, өз халгыны дүнянын башга халгларынын мәдәнийјәтиндән айры сахламаға ҹәһд эдәнләр һәгиги вәтәнпәрвәр һесаб эдилә билмәзләр.

Һабелә гейд этмәк лазымдыр ки, милли ифтихар вә ядәлли ишғалчылара нифрәт һисси Азәрбайҹан маарифпәрвәрләринә өз вәтәнләриндәки керилийә, милли Азәрбайҹан һәятынын бә'зи мүртәҹе ҹәһәтләринә гаршы кәскин мүбаризә апармаға мане ола билмәмишдир. Азәрбайҹан маарифпәрвәрләри әсрләрдән бәри халгын үзәриндәки зүлмүн нәтиҹәси олараг эт-яранмыш мәнфи Азәрбайҹан ән'әнә вә адәтләрини идеализә мәкдән чох узаг олмушлар. Онлар гейд этмишләр ки, вәтәнә һәгиги мәһәббәт ялныз вәтәндәки һәр шейи севмәк олмайыб, һәм дә вәтәндәки мүртәҹе һаллара гаршы нифрәт этмәк демәкдир. О вахтлар бүтүн мүсәлман өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбайҹанда да кениш яйылмыш тә'зийәдарлыға, баш ярмаға, бәдәнә хәнҹәр тахмаға, шахсей-вахсей наләсинә вә бир сыра башга мүртәҹе адәтләрә гаршы Азәрбайҹан маарифпәрвәрләринин апардыглары ачыг вә сон дәрәҹә ҹәсарәтли мүбаризә бунун ән бариз мисалларындан биридир.

Һ. М. Зәрдаби дәфәләрлә гейд этмишдир ки, дәрдини кизләдәнләр дәрмансыз галарлар. Вәтәнини севәнләр вәтәндә һисс этдикләри эйибләри өрт-басдыр этмәйиб, онлары даһа амансыз ифша этмәйә чалышмалыдырлар.

М. Ф. Ахундов вәтәндә баш верән ярамаз һалларын арадан галдырылмасында тәнгиди башлыча васитә һесаб эдәрәк өзүнүн мәшһур әсәри «Кәмалүддөвлә мәктублары» һаггында язмышдыр: «Кәмалүддөвлә мәктублары» мөв'изә, нәсиһәт дейил, тәнгиддир. Инсанлар пис әмәлләрә адәт этдикләри бир һалда тәнгид васитәсилә дейил, мөв'изә, нәсиһәт вә ата мәһәббәти шәклиндә язылан бир әсәрин бәшәр тәбиәтинә тә'сир эдәҹәйини көзләмәк олмаз... халгы тәрбийәләндирмәк, һәммәзһәбләримизин әхлагыны сафлашдырыб ислаһ этмәк үчүн тәнгиддән файдалы һеч бир васитә ола билмәз»[1].

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III ҹилд, Азәрнәшр, 1955-ҹи ил. сәһ. 145—146.

Азәрбайҹан маарифпәрвәрләринин вәтәнпәрвәрлийи сәмими вә сон дәрәҹә тә'сирли, фәал бир вәтәнпәрвәрлик иди, онлар вәтәни вә халгы өмүрләринин сонуна гәдәр гызғын бир мәһәббәтлә севмишләр. Һ. М. Зәрдаби өләркән демишдир: «Сиздән хаһиш эдирәм: тәнтәнәли дәфн мәрасими дүзәлтмәйин, мәни чох садә дәфн эдин. Дәфн үчүн хәрҹләнмәси лазым кәлән вәсаити мүсәлманлар арасында савад яян ҹәмийјәтә верин. Бу мәним башы бәлалар чәкмиш халгым үчүн даһа файдалы олар»[1].

М. Ф. Ахундов өмрүнүн ахырына яхын дөврдә яздығы мәктубларын бириндә көстәрирди: «мән халгын элә бир үзвүйәм ки, фикрим, дават вә гәләмимдән башга һеч шейә күманым кәлмир вә әлимдән кәлән һәр иши көрмүшәм. Лакин һәлә нә гәдәр ки, сағам, нә гәдәр ки, нәфәсим ишләйир, Стамбул вәзирләри илә гәләмлә вурушмагдан әл чәкмәйәҹәйәм[2].

Азәрбайҹан маарифпәрвәрләринин этик көрүшләриндәки вәтәнпәрвәрлик идеялары һәр ҹүр милләтчилик вә иргчилик мәһдудийјәтләриндән азаддыр. М. Ф. Ахундов, Һ. М. Зәрдаби вә С. Ә. Ширвани өз бәдии, фәлсәфи әсәрләриндә, тәнгиди вә публисист мәгаләләриндә вәтәнпәрвәрлик идеялары илә янашы олараг һәм дә мүнтәзәм сурәтдә халглар достлуғу идеяларыны тәрәннүм этмишләр. Онлар һәмишә милләтчилик вә иргчилик идеяларынын амансыз дүшмәнләри кими чыхыш эдиб көстәрмишләр ки, айры-айры халгларын әхлагында, адәт вә ән'әнәләриндә, әгли инкишаф сәвийјәләриндәки фәргләр халгларын анаданкәлмә әбәди биоложи хүсусийјәтләри илә дейил, о халгларын яшадыглары иҹтимаи шәраитлә мүәййән олунур. Эйни мадди вә мәдәни шәраитдә яшаян халглар интеллектуал фәалийјәтә эйни дәрәҹәдә габилдирләр.

Азәрбайҹан маарифпәрвәрләри бир тәрәфдән Азәрбайҹан халгыны дүнянын башга халгларына гаршы гоян, онун дүня халглары мәдәнийјәтинә йийәләнмәсинә һәр васитә илә мане олан ерли милләтчиләрә—имтиязлы феодал силкләри нүмайәндәләринә, хүсусән, мүсәлман руһаниләринә гаршы, дикәр тәрәфдән исә Азәрбайҹан халгынын әгли габилийјәтинә инанмаянлара, ону там гиймәтли бир халг һесаб этмәйәрәк, онун ләягәтинә һөрмәт этмәйәнләрә, она юхарыдан, мүстәмләкәчилик көзү илә бахан һаким милләтчиләрә гаршы чох гәти вә барышмаз мүбаризә апармышлар.

[1] «Каспи» гәзети, 1907-ҹи ил, № 264.

[2] М. Ф. Ахундов, Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, Бакы, 1953-ҹү ил, сәһ. 303.

Азәрбайчан маарифпәрвәрләри буну да исрар эдирдиләр ки, өз халгыны башга халга гаршы гоймаға, халглар арасында чәпәр чәкмәйә чәһд эдәнләр әслиндә, һәр шейдән әввәл, өз халгына зиян вурурлар. Мәһз буна көрә дә онлар ислам дининин мүртәче әһкамларындан биринә—мүсәлман халглары илә дүнянын башга халглары арасында сияси вә мәдәни әлагәйә олдугча чидди зиян вурмуш олан чаһад-гәзавата, ону тәблиғ эдән моллалара, мүчтәһидләрә, шейхләрә вә мүридләрә гаршы кәскин мүбаризә апармышлар.

Һ. М. Зәрдаби чаһад-гәзаваты өзүнә байраг эдиб дини пәрдә алтында халглар арасында дүшмәнчилик яян, мүсәлман олмаянлары «натәмиз», «мурдар» кими гәләмә верән, «кавурлара нифрәт»—дейә Азәрбайчан халгыны рус халгына вә башга халглара гаршы гоян вә бунунла да Азәрбайчанын шәһәр вә кәндләриндә маариф вә мәдәниййәтин яйылмасына манечилик төрәдән мүридизм шейхләринә гаршы узун мүддәт кәркин мүбаризә апармыш вә онларын бә'зиләринин Азәрбайчандан говулмасына наил олмушдур. Зәрдабинин мүридизм шейхләри әлейһинә «Каспи» гәзетиндә дәрч этдирдийи бир сыра мәгаләләр дини хурафат вә фанатизм әлейһинә мүбаризәдә, һабелә халглар арасында достлуг әлагәләринин мөһкәмләндирилмәсиндә олдугча мүтәрәгги рол ойнамышдыр.

М. Ф. Ахундов дөнә-дөнә гейд этмишдир ки, башга халглара яд нәзәрлә, дүшмәнчилик мөвгеиндән бахан ерли милләтчиләр әслиндә өз халгынын ләяғәтини ашағы салырлар. О, Иранда чыхан «Милләт» гәзетинин редакторуна көндәрдийи бир мәгаләдә мүртәче шаир Сурушун шәхсиндә ерли һаким синифләрин милләтчилик тәблиғ эдән вә халглар арасында нифаг салмаға чалышан нүмайәндәләрини амансыз сурәтдә ифша этмишдир. Өзүнә «шаирләр күнәши» ләгәби вермиш ловға шаир Суруш «Милләт» гәзетиндә дәрч этдирдийи бир шеирдә бүтүн мүсәлман олмаян халглары «һәшәрат» адландырмышдыр. М. Ф. Ахундов бунунла әлагәдар олараг бөйүк бир мәгалә языб «Милләт» гәзетинин редакторуна көндәрмишдир. Ахундов һәмин мәгаләдә алман кенералы, Алманияда биринчи шәрг дилләри мүәллими, сәйяһ Фишерин дили илә ачы бир истеһза илә сорушур: «Бизә һәшәрат ләфзини иснад вериб бизим хатиримизи инчитмәкдән Иран милләтинә нә файда һасил олур?.. Ахы, биз һәгигәтдә сичан вә кәртәнкәлә дейилик. Биз сизин нәзәриниздә ағылсыз, вәһши сифәт, бәрбәри хасиййәт, шүурсуз, мә'рифәтсиз вә көвдән адамларыг. Сән өзүн инсаф элә һеч рәвадыр ки, Волтер, Монтескйо, Руссо, Дума, Суверно, Һумболт, Лувиер, Ват, Фенелон, Бокл, Шекспир, Воленей, Байрон вә Авропанын башга бу кими танынмыш философлары, һакимләри, язычылары, шаирләри, тарихчиләри вә ихтирачылары һәшәрат гисминдән сайылсын, амма Суруш адлы файдасыз, мүзүрр бир шәхс вә онун кимиләри инсанлар сырасына салынсынлар? Сизин милләтин шаирләринин бизә вердийи бу иснад бизим шә'нимиздән һеч бир шей әксилтмир, онун зәрәри енә сизин өзүнүзә дәйир ки, биз һәр ердә сизә алчаг көз илә бахачағыг, сизин ағлынызы ушаг ағлы сәвиййәсиндә биләчәйик»[1].

Һәмин мәгаләдә М. Ф. Ахундов Сурушу вә онун ше'рини дәрч эдән «Милләт» гәзетинин редакторуну диванә вә сәрсәм адландырмышдыр. О, кизләдилмәйән бир нифрәт һисси илә язмышдыр: «Бүтүн дүня халгларыны мүзүрр һәшәрат һесаб эдәрәк онларла әлагә сахламағын шәриәт тәрәфиндән гадаған олундуғуну, онларла бир суфрәдә отурмағы, онлар биширдийи хөрәкдән емәйин һарам буюрулдуғуну гейд этмәклә кифайәтләнмәйиб һәлә онлара нифрәт бәсләмәйи, онлара алчаг нәзәрлә бахмағы да тәблиғ эдирсиниз. Элә бил бүтүн дүня тиканлыгдыр, тәкчә сиз бир дәстә гызыл күлсүнүз ки, бу тиканлығын ортасында битмишсиниз»[2].

XIX әсрин икинчи ярысында яшамыш Азәрбайчан маарифпәрвәрләри эйни бир гәтиййәтлә һаким милләтчилик мейлләринә гаршы да мүбаризә апармышлар. Онлар хүсусән, о вахтлар Авропада шәрг халгларына мүстәмләкәчи нәзәри илә баханлара, өну фитрән габилиййәтсиз халг һесаб эдәнләрә гаршы гәти чыхыш этмишләр. Һ. М. Зәрдаби алман шәргшунасы Вамберинин «Шәрг һәяты вә әхлагы үзрә очеркләр» (СПБ, 1887-чи ил) китабына яздығы рә'йдә шәрг халгларында фитри әгли дурғунлуг олмасы, онларын габилиййәт вә әхлагында анаданкәлмә нагислик көк салмасы һаггында Вамбери вә онун һәмфикирләринин иддәаларыны алт-уст этмиш вә көстәрмишдир ки, шәрг халглары фитри габилиййәт нөгтейинәзәриндән дүнянын башга халгларындан үстүн олмаса да әксик дә дейилдир. Онларын керилийи сәбәбләрини онларын тәбиәти илә изаһ этмәк һеч бир элми әсаса малик олмаян бош чәфәнкиятдыр[3].

Зәрдаби өзүнүн «Шәрги Загафгазиянын керилийинә даир» адлы дәрин мәзмунлу мәгаләләриндә[4] сүбут этмишдир ки, Азәрбайчан халгынын о дөврдә мәдәниййәтчә Авропа халгларындан кери галмасында тәгсиркар азәрбайчанлыларын тә-

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1951-чи ил, сәһ. 176—177.

[2] Енә орада, сәһ. 177.

[3] Бах: «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 9.

[4] Бах: «Каспи» гәзети, 1900-чу ил, № 86, 101, 102, 122, 140.

биэти дейил, онларын узун мүддәт әрзиндә јашамаға мәчбур олдуглары тарихи шәраитдир.

М. Ф. Ахундов өз фәлсәфи трактаты «Кәмалуддәвлә мәктубларын»да инкилис мүстәмләкәчиләринин Иранда, Түркијәдә, Һиндистанда вә башга шәрг өлкәләриндә еритдикләри һаким милләтчилик сијасәтини ифша етмишдир. О, инкилис мүстәмләкәчиләрини деспотлардан да гәддар зүлмкар һесаб едәрәк јазмышды: «Күлл-чаһанијана мә'лумдур ки, инкилис Һиндистан әһалиси илә нә гисм рәфтар едир. Мәкәр «Сивилизасион тапан инкилис вә гәванин саһиби олан инкилис, Һиндистан әһли илә деспотдан јахшы мүамилә еләјир? Онлара нисбәт мин мәртәбә енә деспота рәһмәт!»[1].

Азәрбајчан маарифпәрвәрләри өз етик көрүшләриндә халглар достлуғуна, башга халглара мәһәббәт вә һөрмәтә дә вәтәнпәрвәрликлә ејни дәрәчәдә мүһүм әхлаги вәзифә кими бахырлар. Онлар дүзкүн олараг играр етмишләр ки, өз вәтәнинә вә халгына мәһәббәт ејни заманда башга милләтләрдән олан халгларын мәдәнијјәтинә, әмәјинә, онларын мүвәффәгијјәт вә наилијјәтләринә һөрмәт бәсләмәји тәләб едир. Онлар һәмишә белә бир фикри мүдафиә етмишләр ки, һәр бир халгын талеи башга халгларла сых сурәтдә бағлыдыр. Буна көрә дә јалныз о адамлары јүксәк әхлаглы һесаб етмәк олар ки, онлар нәинки өз халгынын сәадәти уғрунда мүбаризә апарыр, һәм дә бүтүн халглар арасында сүлһә вә әмин-аманлыға чалышырлар. Әксинә, Азәрбајчан маарифпәрвәрләри халглар арасында нифаг вә әдавәт салмаға, халглар арасында достлуг әлагәләринә мане олмаға чалышанлары әхлагча позғун һесаб етмишләр.

Һәлә 1876-чы илдә «Әкинчи» гәзетиндә Һ. М. Зәрдаби мүсәлманлара мүрачиәтиндә халглар достлуғунун әһәмијјәтини әтрафлы шәрһ етмишдир. О јазырды ки, милләтләр арасында достлуға вә меһрибанчылыға чалышмаг һәр бир хејирхаһ адамын мүгәддәс вәзифәсидир. Милләтләр арасында достлуг әлагәләрини мөһкәмләтмәк үчүн һәр бир адам вар гүввәси илә сә'ј көстәрмәлидир.

Һ. М. Зәрдаби азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында тарихи достлуг вә меһрибан гоншулуг мүнасибәтләриндән бөјүк бир мәмнунијјәтлә бәһс едәрәк, бу достлуға мане олмаға чәһд едәнләрә гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр. О «Мышак» гәзетинин нашири—редактору Артсурининин өз гәзетиндә халглар достлуғуна хәләл кәтирән мәгаләләр дәрч етдијинә көрә, кәскин тәнгид едәрәк јазырды: «Бәни адәм һамысы гардашдыр, гардашлар арасында сүлһ верәсән, нәинки бу гисим мәтләби гәзетдә јазасан ки, гардашлар арасында әдавәт дүшсүн... нечә јүз илдир ки, биз ермәниләр илә гоншулуг едирик. Инди Чәнабынызә әјиб дејилми ки, бизим арамызда әдавәт салырсыныз?»[1].

С. Ә. Ширвани дәфәләрлә гејд етмишдир ки, инсанлар арасында меһрибанчылыг вә достлуга дини вә милли мәнсубијјәтләр мане олмамалыдыр. О өз оғлуна ашыламаг истәдији ән көзәл әхлаги сифәтләрдән бири мәһз башга милләтләрдән олан инсанларын лəјагәтинә көрә һөрмәт вә еһтирам көстәрмәкдән ибарәтдир. Ширвани оғлуна вердији нәсиһәтләринин бириндә јазмышды:

Үләма һаггыны риајәт гыл,
Әһл-әлмә һәмишә һөрмәт гыл.
Демә бу кафәр, ол мүсәлмандыр,
Һәр кимин әлми вар, о инсандыр.

Үмумијјәтлә, бөјүк бир ифтихар һисси илә гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан халгы илә бөјүк рус халгы арасында, һабелә Азәрбајчан халгы илә Загафгазијанын башга халглары арасында достлуг әлагәләринин јарадылмасында вә мөһкәмләндирилмәсиндә мәдәнијјәтимизин лəјагәтли нүмајәндәләри олан Ахундов, Зәрдаби вә Ширвани чох бөјүк вә шәрәфли бир рол ојнамышлар. Тәсадүфи дејилдир ки, онларын һамысы Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәсини Түркијә вә Иран истибдадынын зүлмүнә нисбәтән мүтәрәгги бир һал кими алгышламышлар вә Азәрбајчан халгынын «Рус халгы илә гајнашыб гарышмасы вә дини е'тигаддан доған фанатизм вә мүридизмин әбәди олараг онларын арасындан мәһв олуб кетмәси» үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәмишләр.

М. Ф. Ахундов өз мәктубларында Азәрбајчан Русија илә бирләшдирилдикдән сонра көрүлән мүтәрәгги тәдбирләрә чидди фикир верәрәк бөјүк бир мәмнунијјәтлә јазырды ки, азәрбајчанлыларын «русларын һимајәси алтында чанлары, маллары вә намусларынын тохунулмазлығы тамамилә тә'мин олунмуш» вә онларын «милли̇јјәти горунуб сахланылмышдыр»[2].

Азәрбајчанда халглар достлуғу идејаларынын јајылмасында М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин бәдии әсәрләри, Һ. М. Зәрдабинин публисист мәгаләләри мүстәсна дәрәчәдә

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 17.

[1] «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 22.
[2] Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Азәрнәшр, 1955-чи ил, сәһ. 13—17.

әһәмиййәтли рол ойнамышдыр. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясында бөйүк бир сәмимиййәтлә яратдығы зәһмәткеш ермәни кәндлиләри Мыкртыч вә Аракел образлары, онун «А. С. Пушкинин өлүмүнә» адлы өлмәз поемасы, С. Ә. Ширванинин «руси-пүрһүнәр», «ширин сүхән», «арифү камил» адландырдығы Пушкинә һейкәл гоюлмасы мүнасибәтилә яздығы ше'ри вә онун халглар арасында достлуға чағыран башга шеирләри өз дөврүндә мүтәрәгги әһәмиййәт кәсб этмишдир.

Әлбәттә, бу дедикләримиздән һеч дә белә бир нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз ки, Азәрбайчан маарифпәрвәрләри зәһмәткешләрин бейнәлмиләл вәзифәләрини дүзкүн баша дүшмүшләр. Онларын этик көрүшләриндәки халглар достлуғу идеялары милләтчилийин синфи әсасларыны доғру айырд эдә билмәдикләринә көрә мәһдуд характер дашыйыр. Онлар баша дүшмүрдүләр ки, хүсуси мүлкиййәтин вә истисмарчы синифләрин мөвчуд олдуғу шәраитдә милли мәсәләнин дүзкүн һәлли мүмкүн дейилдир. Онлар синифләр арасында кедән мүбаризәни вә бу мүбаризәнин ичтимаи һәятда ойнадығы ролу дүзкүн дәрк этмәмишләр.

Лакин тарихи шәраитдән доған бу мәһдуд чәһәтләринә бахмаяраг, Азәрбайчан маарифпәрвәрләри халглар арасында достлуғун вә сых әлагә ярадылмасынын зәрурәт олмасыны дөнә-дөнә көстәрмишләр. Онлар халглар арасында сүлһ вә меһрибанчылыг яратмаға йөнәлдилмиш һәрәкәтләри йүксәк әхлаги һәрәкәтләр сәвиййәсинә галдырмагла, вәтәнин тәрәггиси вә халгын сәадәти уғрунда мүбаризәни әхлагын ме'яры һесаб этмиш, вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу мәсәләләринин дүзкүн һәллиндә ирәлийә доғру чидди бир аддым атмышлар.

Азәрбайчан маарифпәрвәрләрини биздән ярым әсрдән дә чох бир вахт айырыр. Лакин ифтихарла дейә биләрик ки, халгымызын бу ләягәтли оғулларынын бүтүн идея ирси кими, онларын вәтәнпәрвәрлик вә халглар достлуғу идеялары да бу күн белә өз тәравәтини итирмәмишдир.

КҮЛҺҮСЕЙН ҺҮСЕЙНОҒЛУ
С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университетинин аспиранты.

ИСТЕ'ДАДЛЫ СОВЕТ ШАИРИ МИКАЙЫЛ МҮШФИГ

Микайыл Мүшфиг Азәрбайчан совет поэзиясынын ранмасында вә инкишафында мүһүм рол ойнамыш исте'дадлы шаирләримиздәндир. Чох аз яшамасына бахмаяраг бу гүдрәтли шаир 1926—1937-чи илләрдә олдугча дәйәрли, ичтимаи-сияси мәзмунлу лирик шеирләр, мараглы поэмалар язмыш, мүасирләринин хатириндә силинмәз изләр бурахмышдыр. Онун яшайыб яратдығы илләрдә, хүсусән 1930—1937-чи илләрдә шеирләрини әзбәр билмәйән чох аз охучу тапмаг оларды. Бу, әлбәттә, халгын өз севимли шаиринә олан бөйүк бир мәһәббәтин сәмими ифадәси иди.

☆

Микайыл Мүшфиг Мирзә Гәдир оғлу Исмайылзадә 1908-чи илдә Бакыда мүәллим аиләсиндә анадан олмушдур. Шаирин атасы дөврүнүн көркәмли зиялыларындан бири олмушдур. О, Бакыда «Сәадәт» мәктәбиндә мүәллимлик этмишдир. Мирзә Гәдир һәм дә әдәбиййат мараглысы иди. Ярадычылыгла мәшғул олар, шеирләр язарды. Мүслүм Магомаевин мәшһур «Шаһ Исмайыл» операсынын мәтнини дә Мирзә Гәдир язмышдыр.

Шаирин анасы Зүлейха эвдар гадын иди. Микайыл айярымлыг оланда анасы вәфат этмишдир. Лап көрпәлийиндән доғма ана нәфәси, ана лайласы вә мәһәббәтиндән мәһрум галан Микайыл буну сонралар:

Ана дедим, үрәйимә янар одлар сачылды,
Ана дедим, бир үрпәриш һасил олду чанымда
Ана дедим, гаршымда бир көзәл сәһнә ачылды,
Ана дедим, фәгәт ону көрмәз олдум янымда[1].

[1] М. Мүшфиг, «Күләкләр», Азәрнәшр, 1930-чу ил, сәһ. 30.

мисралары илә башлаян «Ана» адлы шe'риндә чох тә'сирли шәкилдә ифадә этмишдир.

Анасынын өлүмүндән сонра гоһумлары Хызы кәндиндә яшаян бир арвады Микайыл үчүн дайә тутурлар. Көрпә сүддән кәсиләнәдәк Сәфиййә арвад она дайәлик эдир.

1914-чү илдә, Микайыл 6 яшында икән онларын аиләсинә енидән бир фәлакәт үз верир. Аиләнин сүтуну, еканә чөрәк газананы, шаирин атасы Мирзә Гәдир вәфат эдир. Балача Микайыл гардашы вә бачылары илә етим галыр. Яхын гоһумлары бу етим ушаглары өз һимайәләринә көтүрүрләр. Бу адамлар ичиндә Гызгайыт гарынын өз нәвәси Микайылын үзәриндә бөйүк тә'сири олмушдур. Гызгайытын синәси Азәрбайчан халг нағыллары, аталар сөзү вә баятыларла долу иди. О, билдикләрини нәвәси Микайыла данышмағы чох хошларды. Ахшам ону янында отурдар вә халгымызын үрәйиндән гопуб кәлән нағыллары ширин бир дил илә она сөйләрди. Балача Микайыл да бу нағыллара марагла гулаг асар, эшитдикләрини һафизәсиндә сахламаға чалышарды.

Гызгайыт нәнәнин ширин-ширин сөйләдийи нағыллар, мисал чәкдийи аталар сөзләри вә астадан зүмзүмә этдийи баятылар кәләчәк шаирин зәнкин халг ярадычылығы илә таныш олмасында бөйүк рол ойнамышдыр.

Етим галан балача Микайыл яхын гоһумларынын көмәйилә чох чәтинликлә дә олса, 1915-чи илдә 7 яшында икән рус-татар мәктәбинә дахил олур. 1920-чи илә гәдәр һәмин мәктәбдә охуюр, ибтидаи тәһсил алыр.

Микайыл Мүшфиг һәлә ушаг икән мүталиәйә бөйүк һәвәс көстәрәрди. Әлинә кечән китабы охумамыш ерә гоймазды. Кечәләр о, чох вахт ериндә дирсәкләнәрәк кәсиф лампа ишығында хейли вахт мүталиә эдәрди. Эв адамлары исә ону тез-тез синәси үстә китаб олдуғу һалда ятан көрәрдиләр.

Микайылын зәнкин һафизәси варды. О, охудуғу шаирләрин бүтүн шеирләрини демәк олар ки, әзбәрдән билирди. Микайыл Мүшфиг һәмчинин ушаглыгдан яхшы шеир охумасы илә дә һамынын диггәтини чәлб этмишдир.

Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, өзүнүн мүталиәси вә бачарығы сайәсиндә мәктәбдә һамынын нәзәриндә яхшы олан Микайылын ушаглыг илләри Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулланадәк олан дөврдә чох фәрәһсиз кечмишдир. Буну, шаирин әсәрләриндән дә көрмәк мүмкүндүр. Етим, юрдсуз ушагларын һәятындан бәһс эдән «Гая» поэмасынын сонунда шаир языр:

Эй кечән достларым языг сәфилләр,
Мән дә сизин кими бир нечә илләр,
Үмманлар үстүндә башсыз, пәришан
Ачы далғаларла ерсиз чарпышан
Бир гәриб тәкнәйә бәнзәр кимийдим,
Гайәсиз йолларда кәзәр кимийдим.
Нә ата чағрышы, нә ана сәси,
Бунларын кул кими ләтиф бусәси,
Руһума этрини сача билмәди;
Мәним чочуғ дәрдим һеч эксилмәди...
Аh нәләр чәкмәди бу гәриб башым,
Дәйди дашдан-даша мүзтәриб башым.
Бир сабаh әлимә кечди бир китаб...
Алды чайнағына мәни ингилаб...
Нә үчүн бахалым бир дә архая
Синәмдәки дағын биридир Гая»[1].

Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гуруландан сонра Микайылын да һәятында ени сәһифәләр ачылыр. Шаирин өз ифадәси илә десәк 1920-чи илин илк баһарында онун һәят күнәши чыхыр. Бу күнәшин илыг шуалары онун зәиф, һәм дә һәятын бир чох чәтинликләринә мә'руз галмыш бәдәнини исидир, онун кечәчәйи һәят йолларыны ишыгландырыр, она руһ, гол-ганад верир, ону охумаға, ирәли кетмәйә, инкишафа чағырыр.

Микайыл Мүшфиг бөйүк һәвәс вә руһ йүксәклийилә тәһсилини давам этдирмәйә башлайыр. Әввәлчә Бакы дарүлмүәллиминдә, сонра 12 нөмрәли ики дәрәчәли мәктәбдә охуюр, 1927-чи илдә бураны битирир.

М. Мүшфиг чох кәнч яшларындан шеир аләминә атылмышдыр. Бу һагда шаирин «Инсан гәлбинин мүһәндиси постунда» адлы кичик мәгаләсиндә охуюруг: «Һәлә 1925-чи илдән әдәбиййата гызғын һәвәсим варды. О замандан мәктәбин дивар гәзетиндә, сонра «Кәнч ишчи», «Коммунист», «Ени йол» гәзетләри, «Комсомол», «Ингилаб вә мәдәниййәт» журналларында шеирләрим чап олунмаға башламышдыр»[2].

Илк шеирләриндән мүасирләринин диггәтини чәлб эдән вә артыг ярадычылыгла мүнтәзәм мәшғул олан шаир тәһсилини артырмағы да бир вәзифә кими гаршысына гоюр. Чүнки о, чох яхшы баша дүшүрдү ки, дөврүнүн гүдрәтли сәнәткары олмаг үчүн исте'дадла янашы билик дә лазымдыр. Классикләримизи

[1] М. Мүшфиг, «Гая», Азәрнәшр, 1935-чи ил, сәһ. 29.

[2] «Коммунист» гәзети, 28 апрел 1936-чы ил, № 99.

һәрарәтлә севән вә хусусән Фүзулини дәриндән мүталиә едән, онун әсәрләрини баштан-баша әзбәр билән кәнч бир шаирин нәзәриндән, әлбәттә, бөйүк гәлб шаиринин «...Елмсиз шеир әсасы йох дивар олур вә әсассыз дивар гайәтдә биә'тибар олур»[1] кими мәшһур мүддәасы да гача билмәзди.

Микайыл Мүшфиг 1927—1928-чи дәрс илиндә В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Университетинин (индики АПИ) дил вә әдәбийят шө'бәсинә дахил олур, 1931-чи илдә тәһсилини баша чатдырыр.

Али мәктәби битирдикдән сонра о, Бакы мәктәбләриндә бир нечә ил мүәллимлик етмишдир. Шаирлә вахтилә бир мәктәбдә ишләмиш мүәллим йолдашларын бу сәтирләрин мүәллифинә сөйләдикләри хатирәләринә әсасән дейә биләрик ки, Микайыл Мүшфиг бачарыглы бир мүәллим кими дә өзүнү таныда билмишдир. Онун бир мүәллим кими башлыча мәзиййәти өз фәннинә, әдәбийята гаршы шакирдләрдә бөйүк мараг вә севки ојада билмәсиндә иди. О, шакирдләриндә бәдии зөвг тәрбийәсинә бүтүн гүввәсини сәрф едирди.

Микайыл Мүшфиг чох ишләйән, мәһсулдар бир шаир иди. Али мәктәбин сон курсунда икән, онун «Күләкләр» адлы илк шеирләр китабы чапдан чыхыр. 1932-чи илдә «Вурушмалар», «Күнүн сәсләри», «Памбыг», «Бир май», «Буруглар арасында», 1934-чү илдә «Шәнкүл, Шүнкүл, Мәнкүл», «Шеирләр», 1935-чи илдә «Гая», «Кәндли вә илан» китаблары нәшр олунур.

Көрүндүјү кими мүәллиф беш ил әрзиндә он китаб нәшр етдирир.

Исте'дадлы шаир орижинал әсәрләр язмагла бәрабәр, тәрчүмәчиликлә дә мәшғул олмушдур. 1930—1937-чи илләрдә о, 4 тәрчүмә китабыны чап етдирмишдир. Бунлар көркәмли ермәни шаири Чаренсин «Шеирләр», мүтәфәккир-драматург Мирзә Фәтәли Ахундовун «А. С. Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы», шаир Әһмәд Чавадла бирликдә тәрчүмә етдийи Украйнанын бөйүк шаири Тарас Шевченконун «Гобзар» вә язычы Шәмсәддин Аббасовла бирликдә тәрчүмә етдийи бөйүк рус шаири А. С. Пушкинин «Гарачылар» китабларыдыр. Бунлардан әлавә о, ермәни халгынын мәшһур шаири Аветик Исаакянын «Әбүл-Ула-Мүәрри», шаир Рәсул Рза илә бирликдә мәшһур рус шаири М. Ю. Лермонтовун «Демон» поемаларыны, шаир М. Сейидзадә илә бирликдә бөйүк Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндән парчалар, мәшһур рүбаи устады Өмәр Хәййамын рүбаиләрини вә бир чох башга әсәрләри Азәрбайчан дилинә тәрчүмә етмишдир.

[1] Фүзули, «Әсәрләри», 1-чи чилд, ЕААзФ нәшрийяты, 1944-чү ил, сәһ. 11.

Микайыл Мүшфиг 1937-чи илдә «Чағлаян» адлы китабыны чапа һазырламышды. Бу китабына о, әсасән 1935—1937-чи илләрдә яздығы «Тәртәрһес нәғмәләри», «Азадлыг дастаны», «Дуйғу ярпаглары», «Минкәчевир һәсрәти», «Едди ашыг», «Сәһәр», «Сындырылан саз», «Дағлар фачиәси», «Енә о бағ олайды», «Тәзә ев» вә саирә әсәрләрини дахил етмишди. Лакин бу әсәри нәшр етдирмәк мүәллифә гисмәт олмады. Ону ярадычылығынын ән гызғын, ән мәһсулдар бир вахтында, 29 яшында икән доғма халгындан айырдылар.

Лакин билдийимиз кими зәманәмизин зәкасы олан Совет Иттифагы Коммунист партиясы, онун шанлы XX гурултайы бир чох башга елм вә мәдәниййәт хадимләри сырасында Микайыл Мүшфиги дә өз доғма халгына гайтарды.

Мән кимәм? О бөйүк Ленинин оғлу,
Бир инсан тутамаз кечдийим йолу.
Һәрбин көйләриндә ярын горхулу—
Илдырымлар кими чахачағам мән[1].

дейән шаир инди енә бизимләдир.

☆

Бәхтиярдыр о шаир ки,
Рүбабында мүһитинин маһнысыны чағырыр.
Сонра бүтүн кур сәсилә
Кәләчәйә һайгырыр[2].

Шаирин бу мисраларыны онун бүтүн ярадычылығы үчүн епиграф көтүрсәк һеч дә янылмарыг. О, һәгигәтән дә илк шеирләриндән башлаяраг сон шеирләринә кими дөврүмүзүн шаири олмаға, халгымызын әлдә етдийи наилиййәтләри, сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәниййәт саһәсиндәки ениликләримизи, ени әсрин ени адамларыны тәгдир вә тәрәннүм етмәйә чалышмыш вә әсасән дә өз истәйинә наил олмушдур.

Ярадычылыға гәдәм гойдуғу илк күндән е'тибарән о гәләм йолдашлары Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рүстәм, Рәсул Рза вә башга шаирләрлә чийин-чийинә аддымлайыр, дөврүн тәләбләринә чаваб верән Азәрбайчан совет ше'ринин илк нүмунәләринин яранмасында фәал иштирак едирди. Бу чәһәтдән онун «Октябр», «Дүшүнчә», «Көзәл шеир» вә «Үсяна башла» шеирләри чох характерикдир. Шаирин ярадычылығынын илк нүмунәләриндән олан бу әсәрләрдә биз онун дөврү илә нечә аяглашдығынын шаһиди олуруг. Һәмин шеирләриндә кәнч шаир совет халгларына азадлыг вә истиглалиййәт кәтирмиш Бөйүк

[1] М. Мүшфиг, «Күләкләр», Азәрнәшр, 1930-чу ил, сәһ. 21.
[2] М. Мүшфиг, «Күнүн сәсләри», Азәрнәшр, 1932-чи ил, сәһ. 11.

Октябр сосялист ингилабыны, Чиндә күндән-күнә гүввәтләнмәкдә олан азадлыг һәрәкатыны, империалистләрин ган ичичи мүстәмләкә сиясәтини вә нәһайәт әсл ше'рин, көзәл ше'рин нәдән ибарәт олдуғуну тәсвир эдир. Сәнәткарлыг нөгтейи-нәзәриндән бу шеирләр о гәдәр долғун вә сәлис олмасалар да бунларда фикир гүввәтли, айдын вә инандырычы иди. Чүнки бу шеирләрдә ифадә олунан фикирләр мүәллифи дүшүндүрән, ону һәйәчана кәтирән, ени чәмиййәтин, совет варлығынын истәк вә арзуларындан доған фикирләр иди.

Шаирин ени ше'рә олан мүнасибәтини мүәййәнләшдирмәк үчүн онун «Көзәл шеир» әсәрини нәзәрдән кечирмәк марағлыдыр. Бу әсәриндә мүәллиф көстәрир ки, көзәл ше'ри о, әввәлләр сәмалардан динләрмиш. Она көрә, шеир о заман көзәл һесаб олунармыш ки, она ялныз хүлйәви бир рәнк верилсин. Бир күн шаир йолла кедир вә көзәл шеир һаггында фикирләширмиш. Бир әл онун чийнинә тохунур. Шаир чеврилиб бахдыгда, һәмин адам она дейир ки, көзәл шеир яратмаг истәйән ени йолла кетмәлидир:

Көзәл шеир истәрмисән, мәни динлә,
Мәни динлә бир азачыг севинчинлә.
Гансын буну кимин варса дүшүнчәси
Шеирләрин ән көзәли, ән инчәси
Әвәт будур:
— Бүтүн дүня ишчиләри бирләшиниз,
Буну кәрәк биләсиниз!»[1].

Шаирин нә демәк истәдийи айдындыр.

Яхуд бир аз сонралар о, ени дөврүн ени әдәбийятындан, о заманын истилаһы илә десәк, пролетар сәнәтинин мәзиййәтләриндән бәһс эдәрәк язырды:

Яд синифләр сәнәтиндән—
Ичтимаи һәяты
Айдан ары, судан дуру
Даһа доғру
Даһа сәрт, даһа гывраг
Даһа айдын, даһа парлаг
Идрак эдән бир сәнәтдир
Пролетар сәнәти.
Дөйүшкән бир сәнәтдир,
Варлығы дәйишиб енидән гурмаға
Ярдым эдәр.[2]

[1] М. Мүшфиг, «Күләкләр», Азәрнәшр, 1930-чу ил, сәһ. 15.
[2] М. Мүшфиг, «Күнүн сәсләри», Азәрнәшр, 1932-чи ил, сәһ. 12—13.

Микайыл Мүшфигин ярадычылығынын илк нүмунәләриндә бә'зән бәдбин әһвал-руһиййә дашыян, сырф интим шеирләрә дә тәсадүф олунурду. Белә шеирләрин мейдана чыхмасыны бизчә, шаирин тәчрүбәсизлийи, гәләминин һәлә пухтәләшмәмәси, дөврүнүн бир сыра мүһүм мәсәләләрини бирдән-бирә гаврая билмәмәси илә изаһ этмәк лазымдыр. Лакин белә шеирләр Мүшфиг ярадычылығы үчүн олдугча тәсадүфи, кечичи бир һал иди. Мәһз буна көрә дә шаир тезликлә бунлардан яхасыны гуртара билди вә сүр'әтлә инкишаф эдән ярадычылығында бир даһа бу мотивләрә гайытмады.

Шаир 4 иллик гәләм тәчрүбәләринин мәһсулу олан «Күләкләр» адлы китабы һаггында 1932-чи илдә язмышды:

«Күләкләр»им әсди кечди,
О да бир һәвәсди кечди.
«Күләкләр»им әсди кечди
Кечмишимлә бәрабәр.
Чохдандыр ки, «Күләкләр»дән
О вәрәмли әсәрдән
Өлмүшмү, галмышмы алмадым бир хәбәр
Мән эдәмә кедән «Күләкләр»ин архасынча
Бахмадым бир дул киби.
«Күләкләр»им әсди кечди
Нә мулайим, нә әсәби
Нә бир бөйүк фыртына галдырдылар,
Нә гаралан гашларын алтындан
Бир булут салдырдылар[1].

«Күләкләр» китабында топланмыш шеирләрин һамысы шаирин э'тираф этдийи кими зәиф шеирләр дейилди. Бу китабда гүввәтли, биткин, дәрин мәзмунлу шеирләр дә варды. Әкәр белә олмасайды шаир һәмин шеирләри сонралар чап этдирдийи китабларына дахил этмәзди. «Даш гартал», «Заһес», «Телеграф телләри», «Торпаг вә трактора», «Дүдүк сәдалары», «Халы», «26-лар», «Һәсрәтли гары» вә саирә белә әсәрләрдәндир. Мүәллиф бу әсәрләри 1934-чү илдә нәшр этдирдийи «Шеирләр» китабына дахил эдәркән онларда бир сыра дәйишикликләр апарыр.

Микайыл Мүшфиг әсасән лирик шаирдир. Онун лирикасынын әһатә даирәси олдугча кениш, мөвзуу рәнкарәнкдир. Дөврүмүзүн элә бир мүһүм һадисәси йохдур ки, о бу вә я дикәр шәкилдә шаирин рүбабында өз әксини тапмамыш олсун. Дөврүнүн нәбзини дуймаға чан атан шаир айры чүр дә эдә билмәзди. Бу чәһәтдән онун шаир Сүлейман Рүстәмә яздығы

[1] М. Мүшфиг, «Күнүн сәсләри», Азәрнәшр, 1932-чи ил, сәһ. 13.

ашағыдакы мисралары олдугча характерикдир. Өз гәләм достуну ени чәмиййәтин мәзиййәтләрини тәсвир вә тәрәннүм этмәк үчүн ярыша чағыран шаир язырды:

Динлә, гәлбимдә, Сүлейман Рүстәм,
Сәнә даир кичичик бир нәғмәм
Кичичик даг кими бир далғам вар,
Бир дәниздир ки, о далғам чағлар...
Һайды, Рүстәм, чыхалым кәл ярыша,
Чыхалым мөвзу үчүн ахтарыша!
Аләмә вәл-вәлә салмаг лазым,
Гурулуш шаири олмаг лазым!..[1]

Буна көрә дә шаир бөйүк һәвәс вә илһамла шеирләриндә Октябр ингилабыны, онун рәһбәрләрини, бу ингилабын ССРИ халгларына вермиш олдуғу мадди вә мә'нәви не'мәтләри, шәһәрләримизин дурмадан инкишаф этмәсини, ени гәсәбә вә шәһәрләрин салынмасыны, шоран вә сусуз чөлләрә су верилмәсини, чайларымызда электрик стансиялары гурулмасыны, коллективләшмә уғрунда кедән мүбаризәни, гәһрәман Бакы нефтчиләринин әмәк вә рәшадәтләрини, инсанларын арзу вә истәкләрини тәрәннүм этмиш, дөврүндән, ирәлиләйишдән кери галмамаға чалышмышдыр.

Мүәллиф бу сайдығымыз мөвзулардан һәр һансы бирини ишләйирсә-ишләсин фәрги йохдур—шаирлик тәбиәтинә мәхсус темпераментини азалтмыр, гәләмә алдығы һадисәләри үмуми шәкилдә, риторик тәрздә дейил, бәлкә мүәййән бир сүжет әтрафында тәсвир эдир, охучуну мараглaндырыр, ону сона гәдәр һәвәслә ше'ри охумаға мәчбур эдир.

Енилийи тәрәннүм эдән бир сыра шеирләриндә Микайыл Мүшфиг кечмиш һәятын ачы вә дәһшәтли сәһнәләрини дә яда салмағы унутмур. Шаир ени һәятын мәзиййәтләрини даһа габарыг сурәтдә нәзәрә чатдырмаг үчүн бу үсула тез-тез мүрачиәт эдир.

«Сосялизм йолчусу» ше'риндә М. Мүшфиг һәятын дәһшәт вә әзаблары ичәрисиндә өмүр кечирән бабаларымызы хатырлаяраг сосялизм йолчусуна мүрачиәтлә дейир:

Дадыма етмәди күнәшләр, айлар,
Гаранлыг йолларда сәни арадым.
Торпағын алтындан сәни һарайлар,
Өмрү әсарәтлә кечән әчдадым.

[1] М. Мүшфиг, «Күнүн сәсләри», Азәрнәшр, 1932-чи ил, сәһ. 32.

Дүшүн бу дағларын һәр этәйиндә,
Нә ганлар удмады элин Фәрһады,
Гырылды чарларын даш үрәйиндә,
Ширин кәлинләрин шишә фәряды[1].

Бу мисралары охуянда адам истәр-истәмәз сосялизм йолчуларынын—ени һәят гурмаг уғрунда мүбаризә апаран инсанларын нә кими бөйүк, шәрәфли бир иш көрдүкләрини тәсәввүр этмәйә билмир.

Микайыл Мүшфиг кечмишдә зәһмәткеш күтләләрин әзиййәтләр ичәрисиндә яшадығыны, истисмар олундуғуну, наһаг көз яшлары ахытдыгларыны демәклә бәрабәр, халгымызын гүрурлу, мүбариз бир халг олдуғуну да көстәрмәйи унутмур:

Көчдүм бу вадидән, көрдүм нә варса,
Һәр сүзүлән булаг көз яшымыздыр.
Һәр даг дәрдимиздән бир ядикарса,
Фәгәт һәр гаясы дик башымыздыр[2].

Ялныз кечмиш һәятымыза бу чүр өтәри бир нәзәр салландан сонра мүәллиф әсл мәтләбә кечир; сосялизм йолчусунун көрдүйү бөйүк ишләрдән фәрәһлә данышыр. Ону ишиндә даһа ардычыл вә мүбариз олмаға дә'вәт эдир:

Кәрәк кәздийимиз чөлләри сарсын
Өлкәнин маралы, элин чейраны.
Һәр кәс эшгимизә һәсрәт апарсын,
Һәр кәс һүснүмүзүн олсун һейраны.

* * *

Ардында даг кими даянмыш элләр,
Айырмаз һалыны сәнин һалындан,
Дейир уйгусундан оянмыш элләр
Ким кечәр дүняда истиглалындан[3].

«28 Апрел» ше'риндә мүәллиф олдугча йығчам, мә'налы ифадәләрлә 28 Апрел күнүнү, Азәрбайчанын советләшмәси күнүнү тәрәннүм эдир. Ингилабын нәдән вә нечә әмәлә кәлмәсини вә нә үчүн гәләбә чалдығыны көстәрир. Лакин бүтүн бунлар һаггында Мүшфиг узун-узады данышмыр. О, фикирләрини гыса, айдын, йығчам ифадәләрлә верир. Мүәллиф ингилабын дили илә дейир:

[1] «Революсия вә култура» журналы, 1936-чы ил, № 7—8, сәһ. 26.
[2] Енә орада.
[3] Енә орада.

Мән әзилән бир синфин һайгыран,
Һаг бағыран сәдасындан ярандым.
Өлүмләрин пәнчәсиндән һычгыран
Мәзлумларын нәвасындан ярандым.

* * *

Ени эшги, ени зәвгү ярадан,
Ени дүня гурмаг үчүн чан атан
Ени сазын телләрини чынлатан
Бейнәлмиләл һавасындан ярандым[1].

Мүшфигин чагырыш руһунда язылмыш шеирләри дә аз дейилдир. Лакин бу шеирләрин өзүндә белә муәййән ардычыллыг, фикир бағлылығы, бөйүк үрәк чырпынтысы, күчлү шаир тәхәййүлү, мөһкәм идея хәтти вә там айдынлыг һисс олунур.

«Мәним бешиллийим» адлы ше'риндә халгымызы бешиллийи вахтында ерииә етирмәйә чағыран шаир буну аловлу, инсаны һәйәчана кәтирән сөзләрлә ифадә эдир:

Бу вәфасыз өмүр, бу чошғун дәрә
Кәрәк бош-бошуна ахыб кечмәсин.
Бу көзәл чаһаны саныб пәнчәрә,
Һәр кәлән садәчә бахыб кечмәсин.
Кәлин арзумуза чатаг, а достлар!
Дағлары дағлара гатаг, а достлар![2]

М. Мүшфигин лирик шеирләринин әксәриййәти бу чүр ичтимаи-сияси шеирләрдир. Анчаг онун лирик-ашиганә шеирләри дә вардыр. Белә шеирләрдән «Енә о бағ олайды», «Сәнин көзләрин», «Бир күнәш, бир бахыш», «Улдузлар», «Ширин гыз» вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Бу шеирләрдә инсан һиссләри, севән гәлбин дөйүнтүләри поэтик йүксәклийә галдырылыр.

«Улдузлар» ше'риндә мүәллиф улдузлара мүрачиәт эдиб дейир ки, сиз бир-биринизә нә гәдәр яхын көрүнсәниз дә, һәгигәтдә, бир-бириниздән чох узагдасыныз. Мән исә севкилимдән узагда олсам да, она яхынам, чүнки гәлбимиз эйни дуйғуларла вурур:

Фәгәт биз—о көзәл севкилимлә мән
Узатдан-узаға таныш дейилкән
Нә гәдәр яхыныг өйрәнсәйдиниз.

[1] М. Мушфиг, «Шеирләр», Азәрнәшр, 1934-чү ил, сәһ. 29.

[2] «Азәрбайчан» журналы, 1956-чы ил, № 11, сәһ. 5.

* * *

Ширин сөһбәтләрдән узаг да олсаг,
Узун илләр бою айры да галсаг,
Эйни дуйғуларла вурур гәлбимиз.

«Енә о бағ олайды» ше'риндә мүәллиф севкилиси илә яй вахты бағ гоншусу олмаг истәйән бир ашиг кәнчин үрәк чырпынтыларыны, дүшүнчә вә арзуларыны тәсвир эдәрәк языр:

Енә о бағ олайды, енә йығышараг сиз
О бағa көчәйдиниз.
Биз дә мурадымызча фәләкдән кам алайдыг,
Сизә гоншу олайдыг.
Енә о бағ олайды, сәни тез-тез көрәйдим,
Гәләмә сөз верәйдим,
Һәр күн бир ени нәғмә, һәр күн бир ени илһам
Язайдым сәһәр-ахшам.
Арзуя бах, севкилим, телләриндән инчәми?
Сөйлә үрәйинчәми?[1]

Доғрудан да, чох инчә вә шаиранә дейилмишдир.

Лирик-ашиганә шеирләриндә Мүшфиг чох вахт ялныз ики кәнчин үрәк чырпынтыларыны вермәклә кифайәтләнмир, фәрди шәхси һиссләрә ичтимаи мәзмун верир, онлары үмумиләшдирир. «Кечә» ше'риндә достуна мүрачиәтлә дейилән ашағыдакы мисралар бу чәһәтдән олдугча характерикдир:

Нә даянмаг вахтыдыр, көзәл достум, сән дә кәл!
Сейр эдәлим гол-гола бу зүмрүд чәмәндә кәл!
«Көй үзү дамар-дамар,
Көйдән ерә нур дамар».
Сәни көрдүм хәялым о гәдәр йүксәлди ки,
Мәнә элә кәлди ки,
Бизә буназлы аләм көрүнәрди гаранлыг
Көзәл чалышмасайдыг, көзәл яшамасайдыг.

Шаирин чыхардығы нәтичәни изаһ этмәйә эһтияч йохдур.

Көрүндүйү кими әмәк мөвзуу, зәһмәт мөвзуу шаирин ярадычылығында бир гырмызы хәтт кими кечмәкдәдир. Биз буну шаирин «Нә демәкдир?» адлы кичик ше'риндә дә көрүрүк. Мүәллиф меһрибан һәят йолдашына мүрачиәт эдиб онун тар чалмасыны арзу эдән бир кәнчин дили илә дейир:

Сән ичласдан кәлирсән, мәни дә йормуш китаб,
Нә даянмаг вахтыдыр, ишдә тар, ишдә мизраб.
Нә көзәлдир нәғмәләр ганадында учалмаг!..

* * *

[1] «Азәрбайчан» журналы, 1956-чы ил, № 11, сәһ. 3.

Һәят ишдир, дөйүшдүр, сәадәтдир, әмәкдир,
Билә-билә бунлары, даянмаг нә демәкдир?
Нә демәкдир дүняда тез гарыйыб гочалмаг?!

Мүшфигин шеирләриндә сәнәткарлыг олдуғча гүввәтлидир. Шеирдән йүксәк идея, долғун мәзмун тәләб эдән шаир, һәм дә йүксәк сәнәткарлыг тәрәфдары олмушдур:

Гохусуз ләләдир мә'насыз шеир,
Ганадсыз бир гушдур хулясыз шеир.
Көзәлсиз, чалғысыз, мәчлисә бәнзәр
Мәзмунсуз, аһәнксиз, әдасыз шеир.[1]

дейән шаир бир аз да ирәли кедәрәк, ше'рә ади бир пешә кими бахан, илһамсыз язан шаирләрин сәнәт аләмини тәрк этмәсини тәләб эдир:

Дүнән бир шаирин кечдим янындан,
Илдә бир сөз чыхмаз хәсис чанындан.
Эшги, эһтирасы олмаян етәр,
Чыхсын бир дәфәлик сөз мейданындан.

* * *

Шаирә илһамдан мая кәрәкдир,
Анасыз чочуға дая кәрәкдир.
Шаирәм сөйләйир ериндән дуран.
Адамын үзүндә һәя кәрәкдир.[2]

Мүшфигин шеирләриндә образлы тәфәккүр чох гүввәтлидир. Бәдии охшатма, тәшбеһ онун шеирләриндә ән чох тәсадүф олунан хүсусиййәтләрдәндир. Мүәллифин элә бир ше'рини тапмаг олмаз ки, орада бу чәһәт өзүнү көстәрмәсин:

Гаршымда назланыб енә күлүрсән,
Билсән күлүшләрин нәйә бәнзәйир.
Мән десәм артығдыр, өзүн билирсән,
Ләлә ярпағында шеһә бәнзәйир. («Сәнин күлүшләрин»)[3].

Яхуд:

О гара көзләрин дейил парлаян,
Улдузлар ичиндә кечәләримдир.
Бәлкә дә руһума айдынлыг яян,
Бир сәрин зиялы яз сәһәримдир. («Сәнин көзләрин»)[4].

Яхуд да бөйүк Чәфәр Чаббарлынын өлүмү мүнасибәтилә язылан «Устамыза» ше'риндә охудуғумуз:

1 «Әдәбийят гәзети», 18 апрел 1937-чи ил.
2 Енә орада.
3 «Революсия вә култура» журналы, 1936-чы ил, № 7—8, сәһ. 27
4 Енә орада.

О ки, сөз атындан тәрпәнди дүшдү,
Санки ше'римизин бир бәнди дүшдү.[1]

мисралары шаирин сәнәткарлыг гүдрәтини нүмайиш этдирмирми?

Микайыл Мүшфиг шеирләриндә вәзн чәһәтиндән дә мәһдуд олмамышдыр. О, һәм аруз вәзниндә, һәм дә һеча вәзнинин бүтүн бөлкүләриндә гәләмини сынагдан чыхармышдыр.

Мүшфиг ялныз лирик шеирләр язмамышдыр. О, һәмчинин дәрин мәзмунлу поэмалар мүәллифи кими танынир.

Микайыл Мүшфигин поэмалары эсасән лирик вә эпик-лирик поэмалардан ибарәтдир. Мәһз буна көрәдир ки, бу поэмаларда эксәр һалларда мүәллифин тәсвир этдийи һадисәләрә шәхси мүнасибәти үстүнлүк тәшкил эдир, шаир өзү чох вахт һадисәләрин инкишафына мүдахилә эдир, эсас иштиракчылардан бирисинә чеврилир.

«Сәһәр», «Шаир вә вәтәндаш», «Буруглар арасында», «Эфшан», «Чобан», «Фантан», «Шө'лә» мүәллифин яхшы поэмаларындандыр. Бу поэмалардакы драматизм, марағлы сүжет хәтти, диалоглардакы ширинлик мүәллифин поэма язмаг саһәсиндә дә бачарыглы олдуғуну көстәрир.

«Сәһәр» поэмасы Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасынын 15 иллийи илә әлагәдар олараг кечирилән яхшы әдәби әсәрләр конкурсунда икинчи мүкафата лайиг көрүлмүшдүр. Бу поэма нәинки тәкчә Мүшфиг ярадычылығынын, эйни заманда Азәрбайчан совет әдәбийятынын гиймәтли әсәрләриндәндир.

«Сәһәр» Азәрбайчан гадынларынын кечдийи һәят йолуну чох дүзкүн экс этдирән бир әсәрдир. Әсәрин гәһрәманы Сәһәрдир. О, ени чәмиййәтин она вермиш олдуғу азад, хошбәхт яшайыш сайәсиндә өз әввәлки ачыначаглы һалындан чыхыб ени гурулушун өн сыраларында кетмәйә чан атыр. Сәһәр тәйярәчи олур. Көйүн гатларында сүзмәйә башлайыр. Бүтүн бунлары мүәллиф садәчә тәсвир этмәклә кифайәтләнмир. Биз, бу поэмада мүәллифин шаиранә рәнк вә бояларындан там бачарыгла вә сәнәткарлыгла истифадә этдийинин дә шаһиди олуруг. Шаир өзүнә махсус ярадычылыг пафосундан да бурада кениш истифадә эдир:

Уч гадын, уч Сәһәр, бу нә бусатдыр,
Чалдығын голмудур, йохса ганаддыр.
Санки бир ов кими торда яшардын,
Билмәм бу учмағы нечә башардын!

1 «Ингилаб вә мәдәниййәт» журналы, 1935-чи ил, № 1, сәһ. 21.

«Буруглар арасында» поэмасы Бакы нефтчиләринин һәјатындан бәһс едир. Мүәллиф буруглар мешәсинин адамларыны, дашыб-гајнајан әмәк просесини олдугча чанлы вә реал чизкиләрлә вермәјә чалышмышдыр. Поэмада иш просеси, зәһмәт аләми илә јанашы инсанларын фәрди хүсусијјәтләринә, фәрди кејфијјәтләринә дә кениш јер верилмишдир.

Халглар достлуғу идејасы поеманын чаныны тәшкил едән мүһүм мәсәләләрдән бири кими чох јахшы ишыгландырылмышдыр.

Поеманын сонунда өз арзуларына чатан гәһрәманларынын бағда кәзишдикләрини, онларын севинчини вә күлүшүнү шаир илһамла тәсвир едир. Бу севинчи, бу күлүшү онлара верән јени һәјат, јени чәмијјәтдир. Мәһз бу чәмијјәт онлары бир-биринә говушдурмушдур. Оглан, севкилиси үчүн көзәл бир маһны охујур. Бу, шаири дә илһама кәтирир:

Севкилим, дүнјаја мәсәррәтлә бах,
Бу сулу, торпаглы дүнја көзәлдир.
О улдуз, о булуг, бу күл, бу јарпаг,
Демәк јер көзәлдир, сәма көзәлдир.
* * *

Көзәлдир инсанын мүбаризәси,
Гушларын нәғмәси, суларын сәси.
Көзәлдир шаирин ешги, һәвәси,
Сонсуз хилгәтдәки мә'на көзәлдир.
* * *

Хошдур мәһәббәтин, хошдур чамалын,
Хошдур ајрылыгын, хошдур вусалын,
Мәним тәсәввүрүм сәнин хәјалын,
Бунларын һамсындан даһа көзәлдир.[1]

Шаирин поэмалары чохдур. Мөвзуу олдугча мүхтәлиф олан бу поэмаларын чохунда муасир һәјатымыздан бәһс олунур. Лакин мүәллифин тарихи әфсанәви руһда јазылмыш поэмалары да јох дејилдир. Бу поэмаларында да Микајыл Мүшфиг дөврү илә сәсләшир, кечмишә бүкүнүн нөгтеји-нәзәриндән јанашмагы бачарыр.

М. Мүшфиг шифаһи халг јарадычылығымызын кениш јајылмыш дастан формасында да поема јазмышдыр. «Једди ашыг» адланан һәмин поэмада халгымызын әлдә етмиш олдуғу мадди вә мә'нәви не'мәтләрдән бәһс олунур. Мүәллиф ССРИ Конститусијасынын хошбәхт совет халгларына, о чүмләдән Азәрбајчан халгына вермиш олдугу азад әмәк, тәһсил, истираһәт, азад сөз вә башга бу кими һүгуглары өзүнә мәхсус бир пафосла, сәмими бир ширинликлә тәрәннүм етмишдир.

Поема халг дастанларында олдуғу кими, һәм нәср, һәм дә нәзм илә јазылмышдыр. Мүәллиф поэмада олдугча көзәл бир пријомдан истифадә едир. Белә ки, әсәрдә иштирак едән 7 ашыгдан һәр бириси хошбәхтлијимизин бир чәһәтини тәрәннүм едир. Ашыглардан кими әмәк, кими тәһсил, кими азад сөз, кими ана-чочуг һаггында данышыр вә сонра дедикләринин нәтичәсини шеирлә ифадә едирләр, даһа доғрусу сазларыны дөшләринә басыб охујурлар. Һәр бир ашыг өзүнүн вәсф етдији чәһәти даһа чох тә'рифләјир. Нәһајәт, сөз једдинчи ашыға јетишир. О, мәчлиси сүзәрәк тәмкинлә дејир:

«—Һамынызын сөзү доғру! Һамыныз һаглысыныз! Әмәк, тәһсил, истираһәт, ана-чочуг, азад һүгуг, азад сөз... Бунлары ким истәмәз? Анчаг кәдәрлә сәфа, фашизмлә сосјализм кими зидд парчаја бөлүнмүш бу дүнјада бир әмнијјәт варса о да тәрәннүм етдикләримизи горумагдыр...

Мүдафиә... Илк вә сон борчумуз! Бу олмаса әмәјимиз һечә кедәр, тәһсилимиз јарымчыг галар, истираһәтимиз позулар, аналарын лајласы ағыја дөнәр, гара өлүм үстүмүзә ганад кәрәр. Бундан сонра нә азад сөз, нә азад һүгуг».[1]

Поема сәмимијјәтлә јазылмышдыр. Һәр ашығын өз сөзүнүн ахырында охудуғу шеир олдугча көзәл, ахычы вә гүввәтли верилмишдир. Ашыгларын охудуглары бу шеирләрин һәр бириси ајры-ајрылыгда да мүстәгил бир шеир кими охучуја гүввәтли тә'сир бағышлајыр:

Ачылсын көнлүмүз илк баһар кими,
Јанаглар гызарсын күлләр ичиндә.
Ахалым күлшәнә ирмаглар кими,
Сәсимиз курласын елләр ичиндә.
* * *

Јамандыр инсанын тез гочалмасы.
Дүшүб јолдашы тәк јолда галмасы.
Еркән бир үрәјин вәрәм алмасы
Бир дә көрүнмәсин елләр ичиндә.
* * *

Өмүр узун олсун бизим дијарда,
Кимсә кимсәнәдән галмасын арда.
Инсанларын күнү гышда, баһарда,
Кечсин ширин-ширин дилләр ичиндә[2].

[1] М. Мүшфиг, «Буруглар арасында», Азәрнәшр, 1932-чи ил, сәһ. 32.

[1] «Әдәбијјат гәзети», 6 феврал 1937-чи ил, № 5
[2] Јенә орада.

Мүшфиг ушаглар үчүн дә бир нечә әсәр язмышдыр. Бунлардан «Шәнкүл, Шүнкүл, Мәнкүл», «Гая», «Бир май», «Вурушмалар», «Қәндли вә илан», «Памбыг» әсәрләрини гейд этмәк олар.

Бу әсәрләрдә мүәллиф ушагларын яш хүсусиййәтини нәзәрә алыр, тәсвир этдийи һадисәләри ойнаг бир вәзнлә, садә бир дил илә ифадә эдир. Мәһз буна көрәдир ки, М. Мүшфигин башга әсәрләри кими ушаг шеирләри дә вахтында нәзәри чәлб этмиш, мәктәблиләримизин ән чох севдикләри әсәрләрдән олмушдур.

Азәрбайчан совет поэзиясы үчүн чох гиймәтли әдәби бир ирс гоюб кедән Микайыл Мүшфиг өз халгыны дәриндән севән, онун арзу вә истәкләри илә яшаян бир шаир олмушдур.

Һәятдан доймаян, ишдән доймаян,
Әфсанә сөзләрә мәһәл гоймаян,
Көнлүнү, көзүнү вериб ишинә,
Бахыб һәятынын йүксәлишинә,
Халгилә титрәйән, халгилә күлән,
Вәтәнчин яшаян, вәтәнчин өлән
Сәмими бир инсан нә бәхтиярдыр![1]

дейән шаирин хатирәси һәмишә халгымызын гәлбиндә яшаячагдыр.

---

[1] «Азәрбайчан» журналы, 1956-чы ил, № 11, сәһ. 6.